HRVATSKA PROSVJETA

GOD. VI. MCMXIX. BR. XI.-XII.

„HRVATSKA PROSVJETA"

IZLAZI GODIŠNJE U 12 BROJEVA. CIJENA GODIŠNJA JE K 30·—, ZA INOZEMSTVO K 40·—. POJEDINI BROJ K 3·—. PRETPLATA SE ŠALJE BLAGAJNIKU „KOLA HRVAT. KNJIŽEVNIKA" G. NIKOLI MARAKOVIĆU, ZAGREB, PALMOTIĆEVA ULICA 31./I. UREDNIŠTVO: KAPTOL 29. OVAMO SE ŠALJU SVI RUKOPISI. RUKOPISI SE NE VRAĆAJU. PLAĆA SE I TUŽI U ZAGREBU

*

PETAR GRGEC:

PJESNICI, ČITAOCI I KRITICI.

Čitanje je pjesničkih djela s psihološkoga stanovišta raznolik i kompliciran posao. To je neke vrste borba, u kojoj se pisac hvata u koštac s čitateljem. Pisac je u toj borbi aktivan, čitatelj naprotiv u glavnom pasivan. Na jednoj se strani razvija snaga nametanja, na drugoj strani snaga postojanosti. Ako je duševna snaga umjetnikova manja od momentane otpornosti čitateljeve, onda je umjetnikovo naprezanje uzaludno. Estetski užitak može da se razvije samo onda, ako je pisac u svojem djelu jači, nego li je čitatelj u onom času, kad prima u se njegove slike i dojmove.

Pjesništvo je neke vrste hipnoza.

Hipnotizer ne može da postigne željena učinka, ako snaga njegove volje ne nadmašuje otpornost osobe, koja se podvrgava hipnotizovanju. Hipnotizer mora da istrgne tu osobu iz realnog života, pa istom onda može da joj sugerira svoje duševne pokrete i da joj nametne u djelovanju svoju volju. Osoba, koja se nalazi u hipnotičkom stanju, živi zapravo tuđim životom i izvršuje tuđe odluke.

Tuđim životom živi i čitatelj, kad se udube u koje pjesničko djelo. Predodžbe su o vanjskom svijetu potisnute iz njegove svijesti. Potisnute su i vlastite skrbi i radosti. Čitateljevim živcima struje titraji pjesnikovih živaca; čitateljeva duša proživljava pjesnikove doživljaje. Pa kao što se dešava, da hipnotizovana osoba nekoliko dana pa čak i tjedana nakon hipnoze može da vrši hipnotizerove naloge, tako i čitateljevo mišljenje, osjećanje i djelovanje znade katkada i čitave godine da se ravna po diktatu pjesnikovu. Gdjekoji dojam iz pročitana djela može da bude odlučan i za čitav život.

Pjesnik ne može u svako doba da djeluje na svakog čitatelja.

Čitateljeva duša nije neispisana bijela hartija, na koju bi pjesnik mogao neposredno da napiše, što je njega volja. Čitateljeva je duša u posebnom stanju, koje je opredijeljeno čitateljevim nazorom o svijetu, njegovim temperamentom, njegovim momentanim zanimanjem i raspoloženjem. To duševno stanje ima tendenciju da se održi, i odatle dolazi do borbe između pjesnika i čitatelja.

Doživljaji, što ih pjesnik unosi u čitateljevu dušu, jesu psihički spojevi, koji se dadu rastaviti u dva elementa: u slike i raspoloženja. I jedan i drugi elemenat mogu samo uz određene uvjete da uđu u čitateljevu dušu. Slike moraju biti vjerovatne; raspoloženja pjesnikova moraju biti jača od raspoloženja čitateljevih. U što čovjek u času čitanju ne vjeruje, to ne može postati njegovim doživljajem; što ne unosi u njegovu dušu jedan plus, to ga ne može istrgnuti iz njegova momentanog raspoloženja.

Za najbolja pjesnička djela velimo katkada, da su takova, kao da ih je sama priroda načinila. Time hoćemo reći i to, da u njima nema izvještačenosti, ishitrenosti ni natege. Slike se u tim djelima spajaju u događaje, koji odgovaraju našoj apstrakciji o kauzalnosti života. Takve slike posjeduju najveću sposobnost, da postanu našim doživljajima. Sve je u njima vjerovatno, posljedica ne premašuje nigdje uzroka. Čitatelj ima iluziju, da gleda pred sobom realan život, pa i sam postaje subjektom tog života.

Zakon, po kojem pjesnik sugerira svoja raspoloženja čitatelju, sličan je poznatom fizičkom zakonu o odnošaju između dviju spojenih posuda, koje su donekle napunjene kakvom tekućinom. U našu se dušu mogu preliti samo ona pjesnička raspoloženja, koja se uzdižu iznad duševnog stanja, što ga imamo neposredno prije čitanja kakvoga pjesmotvora. Taj zakon vrijedi za odnošaje ne samo srodnih nego i nesrodnih raspoloženja pjesnika i čitatelja. Na osobama, koje su u dubokoj tuzi, opažamo redovito, da ih se ne dojimaju dosjetke njihove okoline. Njih bi u veselo raspoloženje mogao prenijeti samo onaj, u koga bi bilo više veselja nego u njih tuge. Isto tako, ako se nalazimo u vrlo intenzivnom radosnom raspoloženju, ne ćemo mariti za pjesnička djela, u kojima je radost manje intenzivna nego u nas.

Iz svega se ovoga vidi, da oznake „pjesnik“, „pjesma“, „pjesničko djelo“ nemaju uvijek jednake vrijednosti. Tko je pjesnik za jednu osobu, ne mora biti odmah i pjesnik za sve ljude. Šta više, ni za istu osobu ne mora isti pjesnik ostati uvijek pjesnikom.

Pjesnik je i Rudolf barun Maldini, jer i on ima krug svojih čitatelja, koji se mogu uživjeti u njegove slike i raspoloženja.

Pjesnik je i onaj srednjoškolac, koji je istom počeo da slaže stihove o sunčanim i mjesečevim zrakama, o biglisanju slavuja i žuboru bistra potoka, o treptanju zvijezda i sjaju rose, o lišću, koje šušti, i cvijeću, koje miriše. Takav je pjesnik za svoje dobrohotne i manje napredne drugove pravi hipnotizer. Oni se njime diče, prenose se s oduševljenjem u njegov pjesnički svijet, i ako se nađe kakav ozbiljniji kritik iz viših razreda ili iz kojeg uredništva, koji se ne oduševljava pjesmama njihova druga, oni su ogorčeni nad tom „nepravdom“ i ne mogu se dosta načuditi tobožnjoj tuđoj pristranosti ili čak zlobi i tuposti. Njihov je drug po njihovu uvjerenju „neshvaćen“ i „progonjen“ junak, i oni to znadu dokazivati svim mogućim primjerima iz književne i uopće umjetničke povijesti, koja govori o patnjama velikih muževa radi nerazumijevanja njihovih savremenika.

Pjesnici su i Higin Dragošić i Hinko Davila i Ivan Devčić. Imade i danas čitatelja, koji njihove pripovijesti ne smatraju duševnom torturom, nego ozbiljno uživaju u njima kao u umjetninama prve vrste. Dokazujte tim čitateljima, da to nijesu pjesnička djela, pa će vam se nasmijati ili će se ljutiti na vas, kao da ste izrekli prostu klevetu ili laž. Kako to ne bi bila umjetnička djela, kad njima udaraju gotovo suze na oči, kad čitaju „Teške dane“, „Kroz more jada“ ili „Pad kneza Kurjakovića“! Kako to ne bi bila umjetnička djela, kad su se njih tako dojmila, te oni i sanjaju o „crnoj kraljici“, „uskočkoj osveti“ i „zagorskoj ruži“! Istom na višem stupnju razvoja uviđaju i ti čitatelji, da su njihovi pjesnici vrlo slabi pjesnici.

Pjesnik je i August Šenoa, i to nenatkriljen nenatkriljiv pjesnik za omladinu, koja se nalazi u najboljem duševnom i tjelesnom razvoju Ta bi se omladina potukla sa čitavim bataljunom kritika i recenzenata, koji bi se usudili, da kude njezina miljenika. Šta! Šenoa da nije pjesnik prvoga reda? Ta on je sunce, pred kojim svi drugi pjesnici iščezavaju kao el-k-trične žarulje ili zapaljene voštanice! Ali kad ti isti omladinci prožive djela prvih evropskih pjesnika, pa kad se ponovno vrate k Šenoi, onda se najedamput njihovo nekadašnje sunce pretvori u zvijezdu drugoga ili trećega reda. Nikada se više ne vraća onaj užitak, što su ga oni imali čitajući „Prosjaka Luku“, „Zlatarevo zlato“, „Seljačku bunu“, „Diogenesa“ i druge Šenoine pripovijesti. Posvuda otkriva njihov kriticizam po koju nevjerovatnost. Na svakom arku nađe se po nekoliko mjesta, gdje je njihov osjećajni niveau viši od Šenoine sugestivnosti. A u isto doba javlja se druga generacija omladine, koja je spremna opet da se s njima potuče za svojega ljubimca Šenou i njemu slične pjesnike. Pa i među zrelijim ljudima imade njih, koji se nikada ne uzdignu nad Šenou.

Promatramo li sam odnošaj između pjesnika i čitatelja, onda dolazimo do zaključka, da je pjesništvo relativna umjetnost. Dojam pjesme ili pjesničkog djela ovisi o relaciji između čitateljeva senzibiliteta i pjesnikove sugestivnosti, o relaciji između čitateljeva kriticizma i pjesnikove stvaralačke snage.

Čitateljstvo se prema svojem višem ili nižem stupnju kulture, prema većem ili manjem osjećajnom kapacitetu i stabilitetu dijeli u bezbroj viših i nižih razreda. Isto tako postoje goleme razlike između pjesnikâ. I oni se dijele u više i niže razrede prema tomu, kojoj vrsti čitatelja odgovarajn njihova djela. Svakom stupnju čitatelja odgovara poseban stupanj pjesnika. Pjesnik nižega stupnja ne može zadovoljiti čitatelja, koji se uzdigao iznad njega. Može se dogoditi i obratno, da pjesnik višega stupnja ne može djelovati na čitatelja, koji je zaostao za njim, ali nije nužno da bude uvijek tako.

Osobe sa slabijom inteligencijom i slabijim osjećajnim kapacitetom i stabilitetom nijesu kritične u izboru štiva. One ne mogu podnijeti Dostojevskoga, Shakespearea ili Dantea,

nego se uživljavaju u najnevjerovatnije životne oblike i daju se potresti vrlo slabim titrajima tuđe duše. U takav čitalački razred pripadaju n. pr. djeca. Apstrakcija životnoga kauzaliteta nije u njih dovoljno razvijena. Njihove su predodžbe o svijetu i mogućnostima mitske i zato su njima bajke, priče i basne vjerovatnije nego bogzna kako motivisane pripovijesti. Pozorišta za njihovu maštovitu igru jesu čardaci ni na nebu ni na zemlji, kuće na kokošjim nogama, uklete gradine, podzemni dvorci i špilje, koje se otvaraju na bilo kakvu čudesnu besjedu. Najmiliji su njihovi junaci Ivica i Marica, crvena kapica, začarane kraljevne lakat-brade, pedaljmuž, patuljci, divovi i vilenjaci. Dječji se organizam trese od straha pred vješticama i vukodlacima, zlobnim krvnicima i razbojnicima, zmajevima i svakojakim avetima. Djeca sve vjeruju i zato se mogu uživjeti u najnemogućnije životne oblike.

Kod ljudi, kojima su otvorena sva vrata moderne izobrazbe, ne traje dugo doba djetinje lakovjernosti i podražljivosti. Iz djetinjstva prelazi čovjek u dob prve mladosti, iz mladosti u dob doraslosti i muževnosti. Veza između realnog života i duševnih pokreta biva sve konkretnija, osjećajni se i razumski stabilitet sve više učvršćuje. Čovjeka se sve manje dojimaju likovi orijaša Janka i palčića, drvoloma i kamenokida, snjeguljice i pepeljuge, a na njihovo mjesto stupaju junaci stvoreni u stilu n. pr. nekih Šenoinih i Sienkiewiczevih djela.

Pjesnik može da dadne čitatelju samo ono, čega čitatelj sam u svojoj duši nema. I zato su zahtjevi čitateljevi to viši, što je opsežniji njegov duševni kapacitet. U Harambašićevim pjesmama ne može umjetnički uživati onaj, u koga je intenzivnost raspoloženja jača nego u samoga Harambašića. Za takvoga čitatelja Harambašić i nije pjesnik, naprosto stoga, jer mu ne može ništa sugerirati. A od Harambašića velik je put do Shakespearea, Dostojevskoga ili makar Turgenjeva. Teško je odrediti granicu, do koje se može razviti čitateljev ukus uopće. Isto je tako teško odsjeći najviši stupanj pjesničke stvaralačke snage za sve ljude i sva vremena. Neke smo pjesnike uvrstili u red genija označivši time najviši stupanj dojakošnjega pjesničkoga dara. Ali tko može reći, da se u budućnosti ne će naći tkogod, tko će nadmašiti i te genije? Mi možemo barem zamisliti takve ljude, prema kojima će n. pr. Shakespeare iščezavati kao Ivo Vojnović ili D'Annunzio prema Shakespeareu.

Za čitatelja je donekle sreća, ako nema odviše izoštrena ukusa. Takav čitatelj može da se divi svakomu pjesniku, koji ima nešto veći talenat. Njemu nije teško da nađe na hiljade knjiga, koje ga mogu zadovoljiti. Naprotiv čitatelj, koji se uzdigao iznad svoje književne okoline, ne dolazi lako do potpunih estetskih užitaka. On ostaje hladan prema pjesničkim djelima, koja druge zanimaju, i s velikom čežnjom očekuje kakvoga novoga Shakespearea ili Dostojevskoga. Često vidimo, da takav čovjek ne može ići ni u najbolje kazalište, jer ga u svakom komadu vrijeđa po koja neukusnost dramatika ili nedotupavnost glumaca. Njemu je vrlo teško imati iluziju da gleda pred sobom pravi život. Igra je na pozornici za nj igra lutaka i nezgrapna patetička poza. Šaptanje općinstva u kazalištu, neumjesni umeci glumaca u autorov tekst, barbarsko pljeskanje u predstavi i iza predstave, izlaženje glumaca pred zastor: sve su to običaji, koji kazalište u očima ovakva čovjeka pretvaraju u cirkus.

Kao što opažamo kod čitatelja, da ih na višem stupnju razvoja ne oduševljavaju pjesnička djela, koja su ih prije oduševljavala, tako opažamo i kod pjesnika, da ni oni ne sude uvijek jednako o svojim djelima. Dogodilo se već mnogim pjesnicima, da su u muževnoj dobi htjeli spaliti sve proizvode, što su ih napisali u mladosti. Oni su se tih proizvoda stidili i željeli su da ih izbrišu s lica zemlje kao spomenik svoje sramote. Sličnu pojavu mogu opaziti kod sebe svi pisci, koji napreduju. Ima pisaca, kojima je najneugodnije, kad im spomenete djela, što su ih oni dali u štampu pred nekoliko godina ili možda i pred nekoliko mjeseci. Oni su u to doba odmaknuli već daleko od onoga stupnja, na kojem su se prije nalazili. Njihova im se djela više ne sviđaju, premda su ih nekada smatrali sa-

vršenim umjetninama. Pjesnici sa vrlo oštrom autokritikom znadu doći dotle, da postaju gotovo potpuni skeptici prema sebi. Uvjerivši se više puta u životu, da su im omrznula upravo ona njihova djela, do kojih su nekada držali vrlo mnogo, upadaju oni u depresiju, jer ih muči misao, ne će li im doskora omrznuti isto tako i ona djela, što ih upravo tada stvaraju. Kad bi se takvi pjesnički skeptici ravnali prema onoj Horacijevoj: „nonum prematur in annum", možda se ne bi više nikada javili čitateljstvu, jer im se nakon devet godina ne bi svidjela nikoja njihova pjesma, koju bi stvorili u vrijeme najjače stvaralačke snage. Horacijevo bi pravilo donijelo literaturi više štete nego koristi, jer bi ga se držali upravo oni, koji su sposobni za napredak i koji su već na višem stupnju pjesnikovanja, dok kojekakve šeprtlje i stihoklepci ne bi uvidjeli ni nakon devet godina, da su njihovi proizvodi pusta petljanija.

U novije doba, gdje je estetska kultura vrlo razvijena, pojavilo se bezbroj smjerova, koji zabacuju čitavo pjesništvo prošlosti i hoće, da nam stvore pjesništvo nekakvog nadčovjeka budućnosti. Zastupnici su tih smjerova gdjekada sljepari i snobovi, ali imade među njima ljudi, koji iskreno vjeruju u svoje teorije. To su većinom književnici, koji su pročitali čitave knjižnice najsnažnijih pjesničkih djela, i sada ih više ništa ne zadovoljava. Težnja je njihova za višom umjetnošću razumljiva, ali njihova umjetnička produkcija prelazi redovito u karikaturu prave umjetnosti. Mogućnost pjesničkoga razvoja protegnuli su oni za sebe i za druge u neizmjernost i polazeći s te krive pretpostavke ogrešuju se oni i o zakone, koji vrijede za sve ljude. Među takve zakone spada i zakon o pjesničkoj spontanosti. Toga zakona ne će oni da se drže, nego se silom stavljaju u pozu „nadljudi", što bi po njihovu uvjerenju imali istom da nastanu, pa bi htjeli da uliju u našu dušu nešto, čega ni sami nemaju. I kod futurista i kubista i primitivista i ekspresijonista imade vrlo mnogo neiskrenosti i pretvaranja. Njihove vanjske geste većinom ne odgovaraju njihovoj unutarnjosti. Oni su slični pristašama starog marinizma i eufuizma, koji su nekada zadivljavali sve savremene snobove. Njihov bi pjesnički proizvodi imali da nam sugeriraju život „multiplikovanog čovjeka", ali mi opažamo u njima prisiljenu glumu, pustu retoriku, nemoć fantazije, nagomilavanje refleksivnih elemenata, patetičnost i afektaciju. Kada ti ljudi zaborave na svoju pozu, kad odbace sve nametnute prikrpine svoje duše, pa počnu da govore naravno (što se događa najčešće u polemikama), onda istom mogu i obični ljudi da vide njihovu pravu i nepatvorenu individualnost. Čovjeku je onda žao, što gdjekoji daroviti pjesnik ne zna ostati vjeran samomu sebi, nego se razbacuje hvastavim gestama tobožnjeg diva ili hoće sam sebe da za kosu podigne u nadzemaljske prostore.

Posebnu vrstu čitatelja sačinjavaju kritici. Oni bi imali da budu elita čitateljstva, ali nas svakidašnje iskustvo uči, da se i u njihovim redovima nalazi svakojakih ljudi. Poput pjesnika i običnih čitatelja dijele se i oni u vrlo mnogo viših i nižih razreda. Razumljivo je stoga, da svaki pjesnik može naći među njima svoga hvalitelja i kudioca. Pjesnici, koji misle, da ih pohvalna kritika čini vrednijima, nego što jesu, osjećaju to vrlo dobro, pa zato šalju svoja djela na ocjenu onima, za koje misle, da njihovi umjetnički zahtjevi ne nadvisuju njihovih sposobnosti. Događa se katkada, da upravo o najneznatnijim pjesnicima izađu najpohvalnije ocjene. Takvih slučajeva imamo dosta i u jugoslavenskoj književnosti. Tko je došao do više kulture, a drži, da naziv „pjesnik" mora naznačivati uvijek jednaku vrijednost, zgražat će se nad tim i vjerovat će, da su n. pr. pohvalne ocjene o Anti Benešiću neiskrene ili je njihov pisac čovjek bez ikakve inteligencije. No ni jedno ni drugo ne mora da bude istina. Ljestvica je pjesničkih stupnjeva tako velika, da na njoj ima mjesta i za Antu Benešića. A ako se u društvu ljudskom nalazi čitatelja, kojima je on pjesnik, zašto da ti čitatelji budu neiskreni ili bez ikakve inteligencije, ako mu izreknu svoje priznanje?

Kritici s višom kulturom obično ne prolaze dobro kod pjesnika. Naročito ne kod onih pjesnika, koji su preživjeli više generacija, a

još uvijek misle, da unatoč svojoj smalaksalosti moraju zauzimati u literaturi ono mjesto, koje su im prije nekoliko decenija davali tadašnji kritici. Teško je ovakvim ljudima dokazati, da bi oni morali objesiti liru u ropotarnicu i latiti se pisanja memoara ili kakvih korisnijih djela. Ne, oni toga ne će da učine, nego i dalje hoće da igraju svoju staru ulogu, uvjereni, da svijet nije ništa napredovao i oni da nijesu ništa izgubili od svoje stvaralačke snage. U tom ih uvjerenju podupire i njihova najbliža okolina, a naročito njihovi preostali prijatelji iz prošlih dana, koji se nalaze na istom pjesničkom stupnju kao i oni. Svaku nepovoljnu ocjenu smatraju oni izrazom mržnje, zlobe ili zavisti, i redovito se događa, da se između njih i njihovih negativnih kritika razvije i lično neprijateljstvo. Zastupnici mlađega naraštaja postupaju prema takvim pjesnicima katkada vrlo okrutno. Miroljubivi ih kritici uopće i ne spominju, a oni, koji su borbenije raspoloženi, poriču im i sam naziv pjesnika ne priznavajući im često ni evidentnih zasluga za prošlost. Dolazi do borbe između „otaca“ i „djece“. Nerazumijevanje se uzvraća nerazumijevanjem, antipatija još gorom antipatijom. Na pjesnicima, koji prežive svoju slavu, a sami toga ne opažaju, obistinjuje se riječ, da je velika nevolja biti star. Mlađi se bore proti njima kao proti draču, kukolju i korovu, a starci ne uviđaju ni na polasku u grob, da svoje posljednje pjesme nijesu smjeli slati u prve književne listove, nego su ih morali ponuditi kojemu uredništvu, koje uvodi najmlađe početnike u literaturu.

Nije bolji odnošaj ni između kritika višega i pjesnika nižega razreda. Dugogodišnji urednici i kritici uvjeravaju se svaki dan, da im najviše dodijavaju pjesnici slabije kvalitete. Ako su ti pjesnici došli do vrhunca svojega razvoja, onda im ne može nitko dokazati, da je urednik ili kritik imao pravo, kad im je radove bacio u koš ili ih pokudio. Oni su spremni da putuju od lista do lista, od jednoga književnoga udruženja do drugoga gojeći neprestanu mržnju ili antipatiju proti svojim „nepravednim progoniteljima“ i tražeći svagdje zadovoljštinu za svoju povrijeđenu čast. Ako im se nikoja vrata ne otvore, oni još ni tada ne miruju, nego sakupe nešto novaca i o svom trošku bace na književno tržište zbirku pjesama ili pripovijesti slaveći triumf nad svojim tobožnjim pamfletistima, klevetnicima i zavidnicima. A među njihovim užim prijateljima nađe se uvijek kakav simplex simplicissimus, koji može iskreno da se divi njihovoj zbirci. To je divljenje za njih mjerodavno, i oni misle, da bi i drugi morali imati o njima takav sud, kad bi bili pravedni. Pa kad bi im se i svi njihovi prijatelji iznevjerili, oni bi tražili nove znance, dok ne bi našli kakvu žrtvu, kojoj bi njihovi produkti ugađali. Neka bi na jednoj strani bile legije prvih evropskih pisaca s nepovoljnim sudom, a na drugoj strani da stoji nekoliko simplexa simplicissimusa s pohvalnim panegirikom, ipak bi se takvi pjesnici priklonili potonjima, a prvima bi porekli kompetenciju da o njima sude ili bi ih smatrali zlobnim ljudima.

Nije nikakvo čudo, što su pjesnici redovito najnekompetentniji kritici svojih djela. Ne znajući, što da drže o sebi, upadaju često oni u malodušnost ili u hvastavost. Žalost i muka pjesnikova, o kojoj govori Petar Preradović, opetovala se n. pr. i u Vladimira Nazora, koji se u „Pjesma ljuvenim“ tuži: „Samo krnjad stvaram. To je muka kao trud Sisifov.“ Isti Nazor veli u „Medvjedu Brundu“: „Ne znam, da l' mi jošte vilin-konj vrijedi,“ a na drugom mjestu čitamo od njega i ove melankolične stihove:

„Sve mi darovala vila,
Al' meni se otkriti ne smije.“ (Intima).

Drugi opet pjesnici obećavaju preuzetno odabranici svojega srca, da će u njihovim pjesmama živjeti vječno, premda te pjesme nijesu ni sjena Petrarkine ili Danteove erotike. Kolike li su već žene radi umišljenosti pjesničkih trubadura vjerovale, da im je dosuđena sudbina Laure, Beatriče ili Julije, a mi danas ne pitamo ni za njih ni za njihove slavitelje. Pokopala ih je u zaborav pjesnička utakmica i razorna kritika sposobnijih književnika.

Nepovoljnu ocjenu od kritika iz višeg razreda mogu da prihvate i razumiju samo oni

pjesnici, koji se svojim kriticizmom mogu i sami popeti i već su se popeli u taj razred. No redovito treba dosta vremena, da pjesnici uzmognu biti posve objektivni suci svojim djelima. Pjesnicima je teško da razlikuju ono, što su htjeli da stvore, i ono, što su u istinu stvorili. Čitajući ponovno svoja djela prenose se oni odmah u ono estetsko stanje, u kojem su bili u času stvaranja. No to estetsko stanje može da bude i redovito jest mnogo jače od onoga, što je preneseno na papir. Sama estetska stanja ne čine čovjeka još umjetnikom, kako bi to htio Benedetto Croce u svojoj Estetici. Kad bi to bila istina, onda bi svi ljudi bili umjetnici, jer svi prožive u svom vijeku bezbroj estetskih stanja ili, da upotrijebim riječ Croceovu, svi imadu bezbroj intuicija. Ono estetsko stanje, koje bi ostalo samo u pjesnikovoj duši, ne možemo nazvati pjesmom u pravom značenju te riječi. Pjesnikom smatramo onoga čovjeka, koji ima sposobnost da svoja estetska stanja prenese riječima u dušu drugoga. Ta sposobnost prenošenja ne mora biti jednaka sposobnosti estetskog doživljavanja. Pjesnikove riječi mogu da sadržavaju i manju umjetninu, nego što je bio estetski doživljaj, koji se odigrao u pjesnikovoj duši. Toga pjesnici vrlo često ne opažaju, kad ponovno uzimaju svoja djela u ruke. Kod njih se u času čitanja obično pojavi ista asocijacija ideja i čuvstava, što su je imali u času stvaranja. Oni ne vide onoga, što su stvorili, nego ono, što su htjeli da stvore. Potrebito je, da oni najprije zaborave svoje staro estetsko stanje, pa istom onda mogu da prema svojemu djelu zauzmu ono stanovište, što ga zauzimaju i obični čitatelji. A do stanovišta višega kritika mogu se oni uzdići samo onda, ako je uz to i njihova kritička sposobnost viša od stare sposobnosti pjesničkoga stvaranja.

Ima ljudi, koji misle ili barem govore, da dobar kritik može biti samo onaj, koji je i dobar umjetnik. Neka ti ljudi primijene analogijom svoje mišljenje na sve ljudske, umjetničke i neumjetničke, tvorevine, pa će doći do zanimljivih zaključaka. Po najdaljim konsekvencijama takve analogije mogao bi o nogometu da sudi samo onaj, koji je i sam dobar nogometni igrač; o tečnosti bi peciva mogao da sudi samo pekar; o ljepoti dragocjenog nakita samo draguljar. Sposobnost umjetničke kritike i sposobnost umjetničkoga stvaranja ne moraju da budu udružene u istoj osobi. Dobroljubov je svojim pripovijestima propao; pjesnička djela Černiševskoga zaostaju za njegovim kritikama; Skerlić nije izašao na glas svojim satirama i epigramima, nego svojim kritičkim djelima.

Novo je doba iznijelo posebnu vrstu kritika, koji su u nekim literarnim krugovima poznati pod imenom artista. Oni nastoje, da im svaka ocjena, što je napišu, bude umjetnina. To je nastojanje hvale vrijedno, ali je pretjeran zahtjev onih, koji bi htjeli, da svaka kritika bude pjesničko djelo. Kritik može da ispunja svoju zadaću i onda, ako mu i nije svaka kritika umjetnina. Kritik filozof može imati čak i nekih prednosti, kojih kritik artist nema. Uvjeravamo se o tom, kad isporedimo n. pr. Matoša i Skerlića. Matoš je bez sumnje natkrilio Skerlića umjetničkim darom i izoštrenošću ukusa. Pa ipak je književna fizionomija Skerlićeva mnogo jača od Matoševe. Pjesnička je sposobnost zavela Matoša često na stramputice. Kako je bio previše podražljiv i podvrgnut momentanim raspoloženjima, znao je on više puta bez opravdana razloga da mijenja svoj sud o istim književnicima. Lične simpatije i antipatije neknjiževne naravi igrale su kod njega veliku ulogu. Radi toga neke njegove kritike imadu vrijednost subjektivnih impresija, ali ih ne možemo smatrati općenitim sudovima za književnu povijest. Naprotiv na Skerlićeve se sudove možemo osloniti s mnogo većim pouzdanjem. U njega ima više stalnosti i objektivnosti. Svojega ličnoga i književnoga protivnika nadvisio je on i time, što je imao više snage, da se opre krilatici „l' art pour l' art" u njezinim daljim posljedicama. Doduše, u praksi se nije ni Matoš držao te krilatice, ali je ipak u glavnom prosuđivao pjesništvo sa specifične umjetničke strane. Skerlić je naprotiv gledao u pjesništvu jednu socijalnu snagu, koja ima ne samo da služi kultivaciji estetskih sposobnosti, nego joj je zadaća, da stvarajući estetske vrednote djeluje na povoljan razvoj ljudskoga društva. Ovo

je stanovište svakako potpunije od stanovišta onih, koji kidaju sve veze između praktičnog života i pjesništva te eliminiraju sasvim ili djelomično iz svojih kritika „moralisanje“ i „utilitarističke poglede“. Do ovoga se potpunijega stanovišta ne uzdiže kritik, ako je samo „esteta“, nego onda, ako se razumije i u moral i u filozofiju i u socijologiju. Da li je kritika umjetnina ili ne, to je pitanje sekundarne naravi. Glavno je, da ona vrši svoju zadaću.

Što je zapravo zadaća kritike?

Po svojem odnošaju prema pjesniku nije kritik ništa drugo nego čitatelj. Ali, kako rekoh, čitatelj posebne vrste. On podvrgava analizi svoje i tuđe čitalačke dojmove. Na temelju provedene analize stvara on sudove o pjesničkim djelima i reda pjesnike u više i niže razrede. Kritika je kao subjektivan događaj radnja uma, a ne mašte i srca. Kritika je refleksija o dojmovima, koji su prošli našom dušom za vrijeme čitanja kojega pjesničkoga djela. Prema tomu onaj, koji bi te dojmove samo reproducirao, ne bi bio kritik. Time dakako nije rečeno, da svaka kritika mora biti pisana u obliku rasprave. Ocjena vlastitih i tuđih dojmova može se u očitovanju prema drugima pretvoriti i u umjetninu. Ali svakako između čitanja pjesničkoga djela i te nove umjetnine valja da se izvrši jedna razumska refleksivna radnja. Kritička se sposobnost razlikuje od čitateljeve sposobnosti uživljavanja u pjesničke životne oblike. Kritikom postaje čitatelj istom onda, kad počne da ispituje vrijednost svojih umjetničkih doživljaja. Čitatelj kao kritik ne mora da bude saglasan s čitateljem uživaocem. Može nas se neko djelo duboko dojmiti, a mi možemo ipak da izrečemo o njem nepovoljan kritički sud. U tom slučaju dovela nas je kritička analiza naših dojmova do spoznaje, da su ti dojmovi imali slabu vrijednost ili im je uzrok gdje drugdje, a ne u umjetnosti Na nas je djelovala možda autosugestija ili kakav slučajni neumjetnički momenat. Možda smo u pjesniku gledali svojega prijatelja, pa smo iz uspomena stvorili u duši vrlo intenzivno estetsko stanje, koje ne odgovara snazi pjesnikova djela. U kritici dakako treba da sve te autosugestivne i slučajne elemente izlučimo, pa da pjesniku pripišemo samo ono, što je njegova umjetnička zasluga.

Prosuđujući pjesničke vrednote i vrstajući ih u više i niže razrede vrši objektivan i spreman kritik dvostruk posao: posao građenja i razaranja. Kao posrednik između pjesnika i čitaoca postaje on propagandist dobre, a zatornik manje uspjele književnosti. Mnogi su pjesnici izvučeni iz zaboravi zaslugom kritika. Mnogi su opet prognani s Parnasa kritičkim ostrakizmom. Sposobni kritici ruše ono, što je zaostalo i kržljavo, a pomažu, da se razvije ono, što je jače i sposobnije za život. Sve kad oni i ne bi mogli da djeluju direktno na stvaranje snažnije literature, oni bi mogli da tu svoju zadaću vrše indirektno. Oni mogu i moraju da čitateljeve estetske i etičke zahtjeve podižu na sve viši stupanj, a time primoravaju i pjesnike da čitalačkim zahtjevima udovolje. Dokle su god čitalački zahtjevi na nižem stupnju, dotle se ne može razviti pjesništvo više kvalitete. Ali čim rđavi pjesnici izgube čitatelje, t. j. čim se njihovi čitatelji podignu na viši stupanj, moraju i oni propasti, a mjesto njih se mogu razviti pjesnici višeg razreda. U svjetskoj književnosti nalazimo mnogo primjera, koji nam dokazuju kako su se žestoko morali boriti neki kritici, da predobiju javno mišljenje i očiste literarnu njivu od kukolja i drača, a istom nakon njihova rada i uporedo s njime mogle su da se razviju plemenitije biljke, koje bi drukčije bile zakržljale ili sasvim uginule. Uvjete za razvoj ruske književnosti u 19. stoljeću stvorio je Bjelinski sa svojim kritičkim jednomišljenicima. Uvjete za razvoj novije njemačke književnosti stvorio je u glavnom Lessing svojim kritičkim radom.

Kritici imadu zadaću, da budu ne samo literarni komentatori, nego i najjači promicatelji literarne selekcije.

Razumije se, da su i njihovu radu odsječene stalne granice. U svojem rušenju i građenju ovisni su oni o snagama, koje su došle do nekog razvoja ili živu barem kao klice u okolini njihova djelovanja. I tu vrijedi pravilo, da se ne smije rušiti jedno dobro, ako se ne može nadoknaditi drugim većim dobrom. Pjesništvo

je nekih divljih plemena u Africi i u Australiji vrlo primitivno. Ali bi najveću nesmotrenost i nepravdu učinio onaj evropski kritik, koji bi došao k tim plemenima te započeo najžešću borbu proti njihovim pjevačima zahtijevajući, da se ili odreknu pjesništva ili da ga podignu na evropski stupanj savršenstva. Ako bi takav kritik imao uza se zaštitu kakve oružane sile, morao bi na koncu da sve crnačke pjevače povješa i time bi zaslužio, da ga uvrstimo u broj najvećih krvoloka čovječanstva. A ako bi bio nezaštićen, smatrali bi ga crnci luđakom ili bi ga ispekli na ražnju i pojeli, da imadu barem nekakvu korist od njega.

U našem se pjesništvu 19. i 20. vijeka vide jasno stupnjevi sve većeg napretka. U prvo doba ilirskoga preporoda nije se od pjesnika tražilo mnogo. Pjesnici su bili i Janko Drašković i Ferdo Rusan i Ljudevit Gaj. Da se u ono vrijeme rodio kakav kudilović, koji bi sve one nezgrapne i prozaične pjesme osudio na lomaču i među tadašnjim malobrojnim čitaocima stvorio neraspoloženje prema pjesnicima, učinio bi jedno zločinačko djelo proti čitavomu narodu. Jer ipak su oni neizglađeni stihovi bili prve iskre vatre, na kojoj se mi i danas grijemo. Da nije bilo prvih Iliraca, ne bi bilo ni Preradovića ni Šenoe, a ni naših modernih pjesnika.

Današnji stupanj našega pjesništva ne zahtijeva od čitatelja i kritika, da budu tako blagi, kao što su bili prvi Ilirci ili makar savremenici i epigoni Šenoini. Danas već možemo i moramo da zabacimo vrlo mnogo nižih pjesničkih razreda. Ljudi, koji bi pjevali kao Aleksandar Zdenčaj, Ferdo. Rusan, Dragutin Rakovac, Rikard Jorgovanić ili fra Grgo Martić, nemaju više prava da svoje radove priopćuju inteligentnoj javnosti. Jugoslavenski narod ulazi u kolo evropskih naroda, pa zato mora da i svoje duševne proizvode podigne na takav stupanj savršenstva, koji će ga učiniti sposobnim za opću svjetsku utakmicu.

Jugoslavenski pjesnici treba da se takmie s prvim evropskim pjesnicima. Jugoslavenski kritici treba danas da našu literaturu prosuđuju visokim evropskim mjerilom. Jugoslavenski čitaoci treba da se uzdignu do takvoga kriticizma i osjećajnoga kapaciteta, da ih ne će moći hipnotizovati razni Andrijaševići, Jurkići i Matkovići. Što više takvih pjesnika, kritika i čitatelja, to uspješnije će moći da se provede literarna selekcija, bez koje nema ni snažne literature.

SPIRITUS PROCELLARUM.

ROMAN.

NAPISAO: † NARCIS JENKO.

DRUGI DIO.

(SVRŠETAK).

Čitao sam.

Oči mi se suzom zalijevale, a ruke tresle.

Kroz suze sam čitao. Čitao i sve razumijevao. Iz ovoga joj memoara bolje upoznah dušu, nego iz razgovora kroz toliko godina zajedničkoga života. Ja se u njoj prevarih! Kako je gorka ta spoznaja, kako boli, peče, u zdvojnost tjera! Kome ću doći, kad se jednom vratim iz rata? Ko će me s radošću dočekati, ako živ kući dođem? O n a? Možebit, da hoće, ali ne s čistim osjećajem, s nepomućenim veseljem, s neograničenom radošću. Stajati će ko optuženica preda mnom (tako će njoj biti) . . . Fille de joie! . . . Ne mogu, da razmišljam o njoj — . . . Dakle uništena je sreća moja? . . . Više nemam na svijetu ništa . . . Tek muke i tegobe na fronti! Dosad sam ih podnosio, jer se nadah kod kuće naći slasti i radosti, kad se živ povratim, a sad i tamo će biti za me muke i tegobe . . .

Danas joj prvi put nijesam pisao . . .

* * *

Oh jučer nijesam ni izdaleka sve pojmio. Samo sam n a s l u ć i v a o. I bio sam previše strven i slomljen, da nijesam s v e ni uviđao ... Ostavljen sam, prezren. Osramoćeno je ime moje. Raskopano ognjište. Uništeno toplo kućnje gnijezdo ... Nestalo je osobe, koja me razumijevala. I ona me više nikad razumjeti ne će. Nestalo je osobe, kojoj sam mogao sve povjeravati. Znam, da joj više nikad ništa povjeriti ne ću. Raskinula se ona čista v e z a, koja nas vezala. Mene čeka pustoš, nju veselje ... Mene čeka jad, nju ljubav ... Neka! Bilo joj blagoslovljeno (ako joj može biti blagoslovljeno?).

Čitam joj iz dnevnika: hoće da služi, da njeguje hrabre junake. Divna žena! No možda su sve take ... ne krivim je. Ali misli ona, da je možebit mnoge ozdravila, koje nije imala dužnost ozdravljati, a mene u b i l a, kojeg je morala čuvati.

Ići ću u smrt ... Mene više kuća ne će živa vidjeti!

* * *

Mir je na frontama. Zašto sad nema juriša kad ja želim? Zašto mi se usporuje vrijeme smrti, koju tako želim? Sudbina! Moram do kraja ispijati čašu ...

* * *

– Čemu tolika depresija? – veli mi razum. – Čemu tolika žalost? Zar se nijesi i ti htio iznevjeriti? Priznajem. Jest, i ja sam grješnik. No, ne znam ...

Mi muškarci uvijek ostanemo svoji. Mi se ne mijenjamo ni fiziološki ni psihološki.

A žena?

Ona više nije ono, što je bila. Ni tijelom, ni dušom! Ona postaje drugo. Duša njezina nije više ono, što je bila. Nije ona duša, koju sam ja ljubio, pa i ona sama n i j e ono biće, koje sam ja volio. Općeći s drugim dobiva drugu dušu, stoji pod uplivom tuđim. Taj drugi dadne duši njezinoj drugi oblik ...

Muž i griješeći ostane isti i žena ga može ljubiti.

Žena griješeći prestane biti, što je bila, i muž je ne može ljubiti, jer u ženidbi se nikad ne ljubi toliko tijelo, koliko duševna svojstva. Ja bih uvijek mogao oprostiti ženi, kad bi pala, a znao, da je duh njezin ostao vjeran meni ...

No, zbogom, Frido! Veseli se ... Ja sam već i za to lud, i tebe nedostojan, što hoću ovđe na fronti da filozofiram.

* * *

Pitao sam za odulji dopust. Otići ću i ubiti doktora. On je svemu kriv. On ... nečovjek i svinja!

* * *

Oh, pobudaliti ću, zdvojiti ću! Da bar hoće doći vojni duhovnik, da se s njim porazgovorim. Čini mi se, da bi mi odlanulo. Doduše i moj me momak gleda veoma sažalno, no zar mogu jednome prostaku kazati jade svoje? I zar bi me on razumio?

* * *

Danas dobismo vijest, da je nastradao vojni duhovnik. Vozio se u Alpama po žičnoj željeznici sa svojim momkom, pukla jedna žica i pali s četrdeset metara visine. Momak mu je ostao na mjestu mrtav, a on je izgubio obe ruke i obe noge. Sirota!

U duši me potresla ta vijest. Osjetih naime u tome času, da je on meni bio prijatelj, a i ja njemu ... Praznina posta u srcu mome. Spavati nijesam mogao ... premda već toliko dana ne spavam ... O njemu sam mislio ... I izmišljao sam načine, kako se mogao spasiti, predstavljao sam si pad, motrio sam u bolnici njega – živo truplo bez ruku i nogu, no opet mi se činio veseo, raspoložen, vedar, kao i uvijek ...

Na istu se vijest rastužio i moj momak.

– Bio nam je kao majka! – govorio on. – Njemu smo smjeli sve kazati! I Bože moj ... šta bi on sve za nas činio? Eto ... piši pisma, odgovaraj kućama našim, kad bi pitali za koga ... A još kako bi lijepo govorio ... i ispovijedao i svjetovao ...

O njemu često razgovarah sa svojim momkom. To nas obojicu tješilo. I toga nam razgovora nikad nije bilo dosta ...

Sad bih ja rekao:

— Sjećaš li se, kad je on bio ovđe?...

A čas on isto tako:

— Sjećate li se, g. poručnik, kad je on učinio ovo i ono.

... I onda bi šutjeli i o njem mislili.

* * *

Nijesam dobio dopusta sada, s motivacijom, da mora radi bolesti dobiti natporučnik Gerstmayer, a ja da se strpim, dok se popuni mjesto njegovo...

Zbilja, Gerstmayer se zarazio, danas mi je to priznao, te je otišao u bolnicu.

Sad sam ravnodušan na sve to... Samo očekujem jaki juriš... Znam, da ću naći smrt i to me veseli. Češće hotimično izvirim iz dekunga, da tobože što pregledam, neprijatelj puca na me, no ipak me ne pogodi. Čuo sam kako je jedan vojnik rekao:

— Naš g. poručnik mora da je silno nesretan čovjek, dok hoće da ga tane pogodi, a ono ga ipak ne pogađa... Da... dosta je da nesretne ljude bije samo nesreća njihova!

Samilosno gledaju na me. Ne mogu da dokuče, zašto mi je dodijao život. Ne mogu da shvate, da neko može više željeti smrt od života. Ja je volim. Idem njoj u susret, a ona bježi od mene. Smrt kažnjava, stoga ona ne trpi onih, koji je vole. Ona dolazi u času, kad nam je mrska, jer hoće da bude mrska i odurna. Ljubi one, koji nju ne ljube. Bježi od onih, koji je ljube. U duši dešperatnih ljudi vidi smrt. Stoga se odbija od njih. A privlači je, gđe vidi život. Samo se spaja protivna elektrina: negativna i pozitivna i spajanjem svojim uništuje posrednika spoja. Ja sam elektrizovan istom željom za uništenjem sebe. Stoga se Ona odbija od mene...

No stići ću te, crna prijateljice!

* * *

Povratio se vodnik Slavić. Ozdravivši zamoli, da odmah ide na frontu. Udovoljili mu želji. Oh, tako rado udovoljuju takim željama. Miran je i tih. Izgleda blijed. Veselja i prpošnosti nema više na licu njegovu. I šutljiv je...

Momci se skupili oko njega, pa ga pitaju ovo i ono. Mrzovoljno na sve odgovara. Češće, mjesto da odgovori, samo makne rukom. Oči mu neprestano nešto traže. Ruka mu nikad ne stoji na miru.

— Brate, Slaviću, rođeni moj, što je to tebi? Nijesi veseo ko dosada! Ubila te bolest, znam... — govoraše jedan kapral.

I zagrli druga svoga. Slavić se nije otimao. Pače — čini se — da ga je to raznježilo.

— Pusti me! — reče tiho.

Gledam ga i motrim. Nekako mi je tako bliz... Tuga preobražava lice njegovo — lice hrabroga junaka.

— Kako bi u bolnici? — upitah ga ja.

— Meni zlo, drugim dobro!

— Je li to moguće?

— Nas Bošnjake drže ko marvu, ko magarce. Što nama daju za jelo, ono ni živina ne će. Ne smatraju nas ljudima, pa eto...

— Varaš se, Slaviću...

— Vidim bolje, nego drugi... Nijesmo ljudi... životinje smo... Ali kad kamenjem suzbismo Talijane na Rombonu, neimajući ni hrane ni džebane, ni kruha, ni municije, onda su nas znali i u čelo ljubiti oficiri... Švabe...

— A sjećaš li se, kako'no je kapetan Weiss plakao prije juriša i zaklinjao nas Bošnjake, da ne klonemo, — upita ga jedan.

— Kako ono? — uprli drugi.

— Manite se!

— Ne budi tvrd... Razveseli drugove svoje!...

— Čuli ste već!...

— No kaži opet... Kad ti govoriš, svejedno nam je, ko da njega čujemo. Deder...

— Ne ću!

— Pa dobro... Ja ću pričati. Kleče kapetan Weiss, suza suzu goni, sklopio ruke pred nama, pa tepa:

— Ovo je znamenit točka... Molim Vama Bošnjakom kako Bogu, da se ne saropite...

Smije se i Slavić.

— Nije baš tako... Evo... kleče on pred nas, a suza suzu goni:

— Draga moja Bošnjak, sat ne usmaknut. Ako iskupimo ovo točka, sve smo iskupila... Molim vama kako boku, ta se ne saropite...

Oponašao ga je veoma dobro. Svi su odobravali... Slavić se činio veseljim, no opet je očima nešto tražio...

Uza se je neprestano držao pušku s nataknutim bodom, te njom pokazivao, kako je jurišao jedan časnik...

— Časnici ne znaju ni pucati ni jurišati...

— Udobrovoljiti će se Slavić! — mislim u sebi i odem u svoju ćeliju...

Nakon četvrt sata dođe mi jedan vodnik i javi:

— Javljam pokorno: vodnik je Slavić ubio kadet-aspiranta Sroty Jenö-a. Nijesam razumio. Preupitao sam: Opet dobih isti odgovor.

— Gđe? —

— U štelungu, g. poručnik. Probo ga bajunetom skroz i skroz...

— A znate li zašto?...

— Kako da ne znamo? Osvetio se, eto...

Dođem tamo.

Sroty Jenö mrtav leži. Vojnici ga pokrili kabanicom. Prigoh se, da čujem, kuca li mu srce... Ništa! Nimalo! A lice mu bijaše hladno... hladno ko crna zemlja u zimsko vrijeme...

K meni pristupi vodnik Slavić. S najvećim mirom reče:

— Javljam pokorno, g. poručnik, ubio sam kadet-aspiranta... eto toga tu... Uredujte...

— A zašto, vodniče Slaviću?

— Pokorno javljam, on me je osakatio kroz cijeli život... ja više nijesam potpun čovjek ... skrivio mi i ubih mnogo ljudi, koji mi nijesu ništa skrivili, pak mislim u sebi: zašto da ne ubijem njega. On mi je bio veći dušmanin, nego i Rus i Talijan. Dušmanina je slobodno ubiti. A ako Vi drugačije mislite, g. poručnik, to onda uredujte...

Odoh na telefon. Saopćih cijelu stvar brigadiru.

Nakon malo vremena eskortiraše Slavića dvojica vojnika...

Nas se sve to neugodno dojmilo. U rovu vladaše mrtva šutnja.

* * *

Mane izgledaju lijepe, ako ih promatramo na sebi. Naprotiv izgledaju ružne, ako ih gledamo na drugome. Sebi mnogo opraštamo, drugome ne možemo ništa oprostiti! Zar ne bi ljepše bilo, da je Slavić oprostio... Bi jamačno! Zato ja Tebi opraštam, Frido! I prije sam ti oprostio. Istina! No prije sam ti oprostio, jer sam čovjek slabe volje, čovjek pesimističan, koji više ne vjeruje u svoju snagu, da može zauzeti izgubljene položaje. Sad ti opraštam, jer vidim, da je ljepše oprostiti, nego se osvetiti!

* * *

Slutim smrt... Gotovo sam više nego uvjeren, da ću pasti... A evo se približuje moj zadnji čas...

Čujem, da ćemo ubrzo mi praviti ofenzivu. Dolaze momci, donosi se municija, utvrđuju se mjesta, množe se topovi... Došla su i dva velika motorna... Riku će i gruvanje njihovo popratiti moj zadnji uzdisaj... Sijevanje će reflektora popratiti moj zadnji pogled. Zvijezde na nebu i reflektor biti će mi smrtna svijeća...

Znam, da ću poginuti. Samo se bavim tom mišlju. Sad ne mislim ni na prekogrobni život. Nemam kada, nemam ni za što. Ja sam se uvjerio, da je smrt — vječni Pokoj, vječna Nirvana i da svijesno kao isti čovjek ne ću nikad uskrsnuti, nego ću biti samo hrana hrane moje — pitati ću bilje i životinje mesom svojim, jer ja gojih bilje i životinje, da ga pojedem, a ono mene isto tako... Sve je jedno drugome hrana... Svi smo mi hrana... I svi smo mi životi, koji se hranimo, da budemo hrana.

* * *

Rekao sam svome momku, da mi ove zapiske pošalje ženi, kad jedamput panem. On je obećao. Poslati će sigurno...

Čini mi se, da nema u njima ništa, čega bi se imao stidjeti... Naprotiv. Ja sam bio čovjek, koji sam htio ljudima dobro. Ja sam bio čovjek s manama i krjepostima, jer mane i krjeposti sačinjavaju čovjeka. Nema čovjeka bez mana. Nema čovjeka ni bez krjeposti. Ja sam bio dakle potpun čovjek...

Lutao sam, tražio...

Težio sam za Istinom. Nijesam je našao, jer je — nema.

Žeđao sam Pravde . . .

Hodao sam po gradovima i selima, po raskošju i siromaštvu, penjao sam se na visoke tornjeve, i živio u smradnim rovovima — a Nje ne nađoh. Ni ne utažih žeđe za Njom . . .

Idem u smrt da tražim Istinu i Pravdu . . .

Hoću li je tamo naći?

Sumnjam, sumnjam, sumnjam. Ali ja sam već umoran od traženja na zemlji ovoj. Išao sam i putevima i raspućima i cestama i stramputicama. Sile mi se iscrpile . . . Besane noći sprovodih uzdišući za Pravdom i Istinom. Čitave dane razmišljah o divnome kraljevstvu Njihovome na zemlji . . .

Gdje su Pravda i Istina, onđe su Ljubav i Mir. A kod nas toga nema.

Nema ljubavi, nema Mira. Mjesto njih se koče Mržnja i Rat. Rat sviju proti svima. Dok vojnici ratuju proti vanjskome neprijatelju, dotle sred iste vojske nacija gnjete naciju, jači slabijega, privilegovani neprivilegovanog. Dok se država bori proti državi, u isto se vrijeme svaka država bori proti svojim državljanima, uništujući familije, stoku, blagostanje rekvirirajući sve per fas i nefas, otimajući bajunetom i zadnji kil žita . . . Dok se mi vojnici brinemo za očuvanje države, drugi se kod kuće brinu za razorenje ognjišta vojničkih . . . Ratna su vremena . . . Sila svagđe! Sila mjesto Pravde. Mržnja mjesto Ljubavi!

A šta istom rade lihvari! Šta špekulanti! U nekim pokrajinama vlada pravi glad . . .

Rat je, jer nema Pravde.

Otima se, jer nema Ljubavi!

Jedni uživaju, drugi pogibaju! Ima mislioca, koji drže, da je sad individuj opet svezan, učlanjen, pripojen društvu. Na žalost varaju se: individuj se sad izjarmio. On nezna više ni za društvo, ni za državu, već za se. On je postao kao odriješen pas. Hoće li ga iko moći svezati? Čemu to pitanje? Ako ga ne svežu, ubiti će ga kao psa . . . A ne će ga moći tako lako svezati, jer je on osjetio na sebi zvjersku narav i moć. — Uvidio je, da nema Pravde i Ljubavi . . . Upoznao je, da je od svakoga gažen. Revoltira. Ne da se više trti i gaziti. A sam je s i l a — razlivena voda. Ne će suzdržavati ni njega Pravda i Ljubav, jer ne osjeti na sebi dobročinstva njihovih. U sebi vidi čovjeka, u bližnjemu vidi čovjeka. I kad se s njim ne postupa kao s čovjekom, zašto da i on postupa? On ne će moći odgovoriti na to pitanje i raditi će, što i drugi rade . . .

Nema raja na zemlji!

Nije ga bilo i ne će ga biti!

A ja idem, da tražim: je li smrt konac ili početak? — — — — — — — — — —

* * *

Došla je vijest, da će biti vodnik Slavić strijeljan. Svi ga momci žale. Opazio sam, da ga nitko ne smatra krivim. Ljudi su podivljali.

Dobro je govorio moj momak:

— Najteže je učiniti prvi teški grijeh — drugi je lako. Najteže je prvi puta ukrasti i ubiti — drugi je lako . . . I eto neznam. Viđesmo da krv ljudska nije ni malo drugačija od krvi konja i goveda, pa koljemo . . . Priviknusmo se . . . Sad ne ćutimo u srcu grižnje i grizodušja . . . Opoganismo se. Ko pogan pas! Neka jednom zakolje janje, zaklati će ga i drugi puta . . .

* * *

Slavić je žrtva milieu-a. Otići ću i motriti, kad ga budu strijeljali. Hoću, da vidim, je li skrušen, kaje li se? Hoću da vidim, dršće li pred naperenim puškama on, koji nikad drhtao nije.

* * *

Mir na fronti. Uzeti ću za izliku kakav posao i otići. Premda mi se ta želja čini ludom (ta spremam se na smrt), ipak ću joj udovoljiti. Znam, da ću se pokajati, da će mi biti teško gledati njega kako pada i izdiše — no svejedno otići ću. Mnogo sam ludosti učinio u životu, hoću i tu. Uvjeren sam međutim, da samoga Slavića motriti ne ću, nego — psihologiju svijesnoga i prisilnoga umiranja. To je moja odluka.

* * *

Otišao sam. Odmah mi u susret dođe vojni dušobrižnik — moj prijatelj. Iznenadih se. Čuo sam, da je posvemašnji invalid. A on eto hitro i vojnički koraca.

— Zar još moram vjerovati u čudesa? upitah ga nakon pozdrava.

— Kakva čudesa?

— Kako je moguće, da ste od invalida postali opet zdrav čovjek.

— Uvijek zdrav bijah.

— Nijeste pali sa zračne željeznice?

— Dakako da sam pao.

— S četrdeset metara visine?

— Upravo s toliko.

— Onda ja ne razumijem.

— Čega?

— Kako ste ostali zdrav . . .

— Božja volja!

I on me zovnu sebi i stade pripovijedati:

— Vozim se ja sa svojim momkom po zračnoj željeznici, ako je tako mogu nazvati. Po žici se brzo skliže mala željezna korpica. Zadubio se ja u neke misli . . . slušam drndanje željeznih kvaka i upravo bacam opušak od cigarete. Visoko smo mi od zemlje. — Strašno je i pogledati. Ta željeznica — Drahtseilbahn spaja naime dva brda . . . I odahnu. — Zgodna stvar! — mislim u sebi: — Koliko bih morao obići i penjati se, dok bih došao na svoje mjesto, a ovako samo sjedi . . . A gledam još: pod nama golemi neproprćeni snijeg.

Jednako zuči i zveči žica. Mi se približujemo . . . Misli teku jednovito . . . Mislio sam koliko ću opet naći vojnika, s kojima se lani upoznadoh. Malo! Veoma malo. Čim ga upoznaš, odmah ga i nestane.

Jednako žica zuči i zveči.

— Ja sam velečasni, zaboravio ponijeti, onaj mali zamotak, reče mi momak.

— Ništa za to.

— Sjećate li se, da smo se upravo pred godinu dana vozili ovom istom zračnom željeznicom.

— Dakle je to bilo pred godinu dana? On uze notes.

— Evo vidite! A ja sam se onda silno bojao . . . Sad mi je sve svejedno. Priviknuh se i obikoh svemu . . . Nešto puše . . . Žestoko zatim zabruja. Izvrnu se korpa . . . Počeh padati . . . Ne znam, kako sam se uhvatio rukama za drugu žicu . . . Držao sam se čvrsto i visio. . . . Hladno, da Bog sačuva. A mene znoj probija. Reže mi žica ruke. Studen mi ulazi u kosti. Osjećam, da se ne ću moći dugo držati. A poda mnom daleko snježna poljana . . .

— Ja sam gotov! — mislim u sebi: Preporučujem se Bogu. Molim djelo skrušenja. Hoću da probudim savršeno pokajanje. Ruke me izdaju. Studen im oduzima više snagu, nego težina tijela moga . . .

Počnem: si quaeris . . . Molim ga. Svesrdno, zaufano. Skupim noge. Pomalo mi se oklizuju ruke . . . Izmiču sa žice. Domalo izmakoše posvema. Padoh . . . Padoh, te se onesvjestih. A moguće, da mi se već zanesvijestilo, dok sam padao. Neznam. Ništa nijesam osjećao . . .

Kad dođoh sebi, opazih časnike oko sebe.

— Gđe je moj momak! — upitah.

— Kako ste Vi, velečasni? On je dobro.

I ja odgovorim, da sam dobro. Hoću da ustanem, ne mogu. Hoću da maknem rukom, ne mogu. Liječnik me pregledava. Svi su zabrinuti.

— Uzma? — upitah ja.

Oni se zgledaše. Liječnik me samo potrepta po ramenu:

— Ne bojte se, velečasni . . .

Odnesoše me u bolnicu. Tu odležah šest dana, a nakon šestog dana postadoh opet stari ja: i hodah i rukama mogoh lješnjake tući . . .

Pogleda u sat na ruci:

— Oprostite, već je vrijeme, da idem. Strijeljati će bijednoga Slavića. Moram biti prisutan.

— Idem i ja s Vama. Oh, kako mi je žao toga momka. Imao je svojih mana, ali mi se ipak sviđao.

— Imao je i krjeposti . . .

— Jeste li već, velečasni, bili kod njega?

— Naravno.

— Kako se drži?

— Posve mirno . . . Dugo sam s njim prije ispovijedi razgovarao.

— Bih li smio znati o čemu?

— Zašto ne? Naravno o ubojstvu. On mi je govorio, da ne smatra grijehom, što je ubio kadet-aspiranta. „Kako bi to mogao biti grijeh? On je samo živio za se. Momke je tukao i nama govorio, da smo bosanske svinje . . . A

Boga nam je psovao . . . Sve nam je psovao. On je i nama i caru bio veći neprijatelj nego Talijan. Pitate, kako je neprijatelj caru? Nije se borio za nj . . . Ja sam to vidio. Mi idemo naprijed, a on se sakrije u rov . . . Ne ide to. Tako se ne brani cara. A mi mančaft branimo cara. Pa on je htio da i nas uništi. Minaža nije onako redovito dolazila, kao kad je bio g. sadašnji poručnik. I svega je manje . . . A kako ćemo mi braniti cara, kad smo gladni? Nu eto . . . bio nam je neprijatelj . . . A mnijem, da je neprijatelja slobodno ubiti . . .“

Na dugo sam mu i široko tumačio, da on nije neprijatelj. Pokazivao se, da shvaća, no zbilja činilo mi se, da to samo hini.

– Vidite, ošini jednoga momka, ošini drugoga, dodija . . . Među momcima se širi nezadovoljstvo. A kad su momci nezadovoljni, onda će i izdati i predati se i sve . . . Zato sam ga ja ubio, da ne ogorčaje momaka. A mene, znate, on je uništio.

– Treba praštati, dragi moj. Krist je rekao: praštajte, dobro činite onima, koji vas progone.“

– A što meni nikad i niko nije oprostio? Ja sam siromah. Ubrao sam koji put tuđu jabuku, a tada me hvatali i tukli. Nijesu mi praštali. A ja sam bio gladan i za to sam trgao jabuke, da ne svisnem od glada . . . Eto . . . Gđekad sam se branio, a oni odmah razglašivali, da sam razbojnik, lopov, hajduk . . . Niko mi nije nikad praštao. Pa ni sad mi ne praštaju. Zašto mi ne oproste, što sam ubio kadet-aspiranta? . . . Ja bih bio drugi čovjek, kad bi mi oprostili. I ja bih praštao, kad bih makar jednom dobio oprošćenje!

– Izvrsno! – ubacio sam ja.

– Ne, to nijesu opravdani nazori – govorio je vojni duhovnik. – Država ne mora opraštati.

– Mislite?

– Zločin se mora kazniti, da se prepriječe zločini.

– A zar katolički moral veže samo pojedinca, a ne također i društvo?

– Dragi moj, o tome ćemo kasnije raspravljati. Treba da nastavim o Slaviću. On je na koncu rekao: „Dobro. Kriv sam. Neka me strijeljaju, kad sam kriv. Ja se smrti ne bojim“. I odonda je miran.

– Boga ću moliti za oproštenje, ljudi ne znaju oprostiti.

Tako je rekao.

Došli smo do stratišta. Upravo je bilo vrijeme. Vojni duhovnik ode k njemu, da ga osokoli. Pođoh i ja s njime. No već su iz male sobice izvodili njega. Bio je kao i uvijek. Mene pozdravi. Duhovnik pristupi k njemu, te ga tješaše.

– Čega da se bojim? – reče glasno . . . Svog sam Isukrsta primio u srce. Primio sam Život, pa me ne mogu uništiti . . . On je nadvladao Smrt.

Hulom mi se činile te riječi. Gđe je i kako je nadvladana smrt? Smrt sad baši i ništi više, nego igda.

No na njemu – Slaviću opazih, da se smrti ne boji. Siguran mu je korak. Lice spokojno. Oči bistre i vesele. Približih mu se. Motrio sam mu ruku i slepoočne žile . . . Nikakova znaka, koji bi odavao strah. Upozorih liječnika. On pristupi k njemu, te mu popipa bilo.

– Normalno udara! – šapnu mi liječnik.

Jedan korporal provede šestoricu vojnika s potpunom opremom.

Ide pred njima i glasno daje zapovijedi.

Oni će strijeljati druga svoga. Uzbuđeniji su od Slavića. Vidi se, da nerado vrše taj posao, ali zapovijed je zapovijed. Samilosno ga pogledaše, kad prođoše pokraj njega. On je tiho molio – krunicu. Polako se omicala zrnca u ruci njegovoj.

Dovedoše ga do iskopane rupe. Jedan kapetan pročita osudu. Slavić je mirno sasluša upiljivši oči u njega, ko da sluša kakvu hvalu. Ni da bi očima trenuo! Korporal redaše vojnike. Vojni duhovnik pruži križ Slaviću. On ga pogleda takim pogledom, kao da se svemu nada od njega. Zavezaše mu oči.

– To je lijepo, – reče Slavić sigurnim glasom. – Zadnje, što sam vidio na Zemlji, jest križ Isukrstov.

Stade ukočeno, pod vojničku pred iskopanom rupom.

Mir je. Svakoga spopada užas od toga mira. Ne zna niko, kud bi gledao. Ja sam nervozno prevrćao u rukama rukavicu. Čas sam je skidao, čas naticao. Vojni je duhovnik tiho jecao. Kapetan, što je pročitao osudu, okrenuo glavu na stranu i udarao sabljom o zemlju.

Samo je – čini se – korporal bio pri sebi. Snažnim glasom izreče odsudno:

Feuer!

Puče šest pušaka. Pade Slavić. No domalo se sam diže i opet stade pod vojničku.

– Feuer! zapovijedaše opet korporal.

Puče ponovno šest pušaka. Odjeknuše od gora. Odjeknuše i u srcu našemu, kao da su nas pogodile. Slavić se sruši u rupu. Pritrča liječnik . . . Pogleda! . . . Brzo se vrati i javi kapetanu, da je Slavić već pokojni.

– Jedno ga tane pogodilo upravo u srce, a drugo u madež.

Sjetih se, da su vojnici govorili, da on može samo onda pasti, kad bude pogođen u taj znak.

Kapetan opet držaše govor prisutnim vojnicima. U njemu je naglašivao: posluh, disciplinu i šta ja znam. Nijesam ga mogao slušati. Dušom se mojom razlijevala samo jedna misao:

– I nikoga ne bi, ko bi mu prostio!

Tiho mi se približi vojni duhovnik.

– Viđe li, – reče – viđe li onaj mir na licu njegovu? On je pobjedio Smrt – jer vjeruje u život . . .

Ne imadoh kada razmišljati o riječima njegovim . . . Cijelu mi dušu ispunila spoznaja, da je žalosna zemaljska pravda.

* * *

Grme topovi. Rigaju užasnu vatru. Nose smrt u položaje neprijateljske. Rove zemlju, kidaju žice. Pucaju i njihovi. Ali naših ima više i sipaju jaču vatru . . . Ne raspoznaje se noć, ne raspoznaje se dan. Nikad ne prestaju pucati. Svi se ti metci komešaju u zraku kao da zvijezde padaju. Svijetle se, žare i raspršću. Huku i vjetar stvaraju. I buku gromornu, što nosi u sebi strašnu prijetnju uništenja. Ječi utroba zemlje. Ona se trese. Olujni oblaci lebde poviš nje: iz njih kapa željezna tuča. Dan, dva, tri. Jednako se ponavlja. Kad će prestati? Čim jenja, ići ćemo na juriš. To znam. Približuje se čas i moje smrti. Ja je želim, čeznem za njom i opet je se bojim. U snu predam i bježim od nje. Na javi je ne vidim, ali osjećam strahotu njezinu. Ona mi se čini kao grdna provalija . . . Privlači me i straši. Led izbija iz nje i tama i mrak, crne ptice izlijeću iz nje, a nešto dolje: zove, mami. I strahota mami.

Zašto se bojim smrti, kad je želim?

Slavić je nije želio, ali se je nije ni bojao. On je imao u sebi Život, kako reče vojni duhovnik. Ja naprotiv u sebi osjećam Smrt.

I znojio sam se i trzao se i mučio. I žudio sam Život znajući, da je Život za me nešto nepoznata. No Život je snaga, energija. O tome sam imao nejasnu slutnju. I kad su oko mene uništeni životi, kad je harala smrt, drmali topovi i zemlja se tresla i rovovi se prokidali zasipajući momke i pećine pucale – ko da se otvaraju grobovi, ja se molih Onome, koji je Život, da i meni bude životom . . . Nepoznah ga, a ljubljah ga i molih mu se kao nekoć Atenjani, koji postaviše žrtvenik: Deo Ignoto. – Bogu Nepoznatome. Sklapah ruke kao malo dijete, tepah mu tople riječi ne smijući ih izgovarati. I nekako se umirih, dok su oko mene prašćile puške, gruvali topovi i bila zbrka velika. Kaos, koji uništuje ljude. Uništenje, koje stvara kaos. Umirih se sred nemira. Uredih se sred kaosa. Pojimah nejasno Život sred Smrti. I Život mi dade mir i snagu . . . Zadnji put, tako mi se čini – uzimam pero u ruke. Napisah ove dojmove. A za tim oprosnu kartu mojoj ženi: „Draga, ima slutnja, koje se moraju ispuniti. Predstoji velika bitka, žestoka naša ofenziva. To znam i znajući to osjećam, slutim, naslućujem – smrt. Neka bude onako, kako se vidi Velikome Svedržitelju, jer vjerujem, da ima neko, ko daje život! Oprosti mi . . . Tebi sve praštam.

Tvoj do smrti Veljko.

* * *

6. VI.

Nikada dosad ne pisah datuma, otkako sam na fronti. Danas ga napisah. To će biti dan moje smrti. Fatalno je – da 6. VII. opet ima za kvocijent 1. U $9^1/_2$ na večer početi ćemo juriš. Tako je došla zapovijed . . .

J. ZDUNIĆ:

SAN.

Zavjese bijele pune cvjetova. Mjesečina sniva u njima svoj svijetli san. Zavjese se tiho zibaju, a boje snivaju:

U snu su stvari lijepe sve
U snu su stvari kao žive –
U snu i mrtve stvari žive
U snu su stvari lijepe sve.

Obasjana se ruža u zavjesi miče i sanja:

U mjesecu je moje sjeme
U suncu boje moje žute –
O zašto danas tako ćute
Te boje moje boli nijeme.

U snu su moje prve boje
Iz mjesečine moja duša
U zavjesama tugu sluša
Slapova svijetlih sanjanje.

Valovi mjesečine sve više navaljuju. Raspleli se po cijeloj zavjesi, a prve niti padaju na sagove pod prozorom. Mjesečni lepir, zlatan i bijel penje se po zavjesama i siše cvjetove:

O kako su Vam mrtve boje
O kako su Vam mrtve oči
O kako diše Vaša duša
O kako Vaše srce bije.

Te boje mrtve dragi pije
Te mrtve oči uvijek voli –
O kako ga o kako boli
To cvijeće, što se mrtvo krije.

On samo mrtvo cvijeće ljubi,
U snu što opet živo živi –
U snu su i mrtvi snovi živi,
U snu se samo ljubi ljubi.

I svaka senka, što se miče
Iz žive jedne stvari niče,
I mrtvo pada na Vas snene
U zavjesama sakrivene.
I svaka senka, što se miče
Iz žive jedne stvari niče.

Sagovi se bude. Cvjetovi u zavjesama umiru i teško dišu. Razlita svjetlost sve ih zanosi u prvi san rađanja boja. Srce cvjetova sanja:

Po meni sanja duša boja
U duši boja duša moja
Već u snu svome sluti.
I strepi što te dugo nema
O dušo mrtva, zjeno nijema
Već dugo srce šuti.

Čuje se tiha, nečujna pjesma laganih srsova i drhtaja, a jedno malo dijete sa zlatnim kosama miče u kolijevci glavu: Svjetlost mu pada u oči, a oči mrtve pjevaju:

U cvijeću mene mama ziba
I prelijev oka njenog giba
Maleno srce, što se miče,
I što iz njenog srca niče
U snu sam svoje mame san.

O već se bijelo cvijeće budi,
A ja još spavam usred grudi,
A mama mene ziba
U njenom oku moja sjena,
U njenoj zjeni moja zjena
Na dnu se tiho giba.

Dijete meće prstić u usta i siše. Još jednim bljeskom preleti svijetlost cijelu glavu, puze tiho po zidu, a iskre zlatne padaju. Za njom se čuje šum zadnje niti:

U snu su stvari lijepe sve,
U snu su stvari kao žive
U snu i mrtve stvari žive
U snu su stvari lijepe sve.

ŽIBU HAJU.

Žibu haju, dete malo
i rožice spiju,
a črez cvetje i obloke
zvezdice glediju.
Zibu haju, zibu haju

V okicami – zibu haju
angel beli – zibu haju,
a vu duši – zibu haju
bele rože dete malo –
zibu haju, zibu haju.

Mama tira muhice
mama tira senčice
mama skriva zvezdice
zibu haju, zibu haju –

U MJESEČINI.

Sreli smo se, košto sretaju se dva
Samotna pjevača na umornoj cesti
Punoj plavog praha mjesečine snene
Dok sve cvijeće spava i sve tice šute,
A po nebu rosnom zvijezde razasute.

Po kucaju srca poznali smo mi,
Da smo dvije zvijezde, što se davno traže
U svjetlome nizu beskraja i tajne;
U vječnome miru nemirnoga kreta,
I širini tužnoj svjetova i svijeta.

I oči u oči tonuli smo sjaj
U sjeni smo ruke spleli kao djeca,
I pošli smo mirno preko plavog puta.
Pred nama su neba zvijezdama posuta,
A u ruci našoj naše srce jeca.

PJESMA.

Visoki jablani, oblaci i gore
Nebo puno ptica, sunce, svijetle struje
Plavetne svježine, u Vama se kupa
Moja teška bol i bolovi ko more.
Moje oči tugom upaljene gore
Srce moje mukom uzdrhtalo lupa
Visoki jablani, oblaci i gore
U vama se duša i gubi i kupa.

U grane vam pružam ruke izmučene,
U vjetrove kose vjetrom opaljene,
A na putu psima bacam krpe mesa.
Pjevam pjesme pune oluje i bijesa
Pjesme koje nisu ni suncu ponosne
Nek se kida meso, neka duša živi.

Ruke moje cvatu crnim cvjetovima,
Kose moje vjetar tjera oblacima,
A duša se moja u svjetlosti smije.
Svaka moja žila samo sunce pije, —
I ako ga nije, i ako ga nije.

SIJAČ.

Mirno nosim križ i sijem žurno sjeme
Nemarim za plod i ne gledam na put,
Što ga duša prošla i što će ga proći.
Mirno nosim križ i sijem žurno sjeme.

Masne brazde rujem, i slušam kako šumi
Za leđima na brazdi šum teških crnih krila,
Da zoblju moje sjeme i jedu moju muku.
Al pokorno ko uvijek ja držim mirno ruku
Na tvrdom ralu.

To znadem što me čeka na kraju zadnje brazde,
I što je iza nje,
I zato nosim križ i sijem žurno sjeme,
Jer hiti vrijeme – – –

A. KRALJEVIĆ:

U BIJEDI.

I.

Najprokletije je to, što Pavao Pavlović nju tako silno voli. On je tražio sadržaj te ljubavi, jer je mislio, ako joj nađe sadržaj, naći će joj i lijeka, i našao ga je. To je bilo neko silno smilovanje, što bi bilo s njom, kad njega ne bi bilo. To je možda egoizam, kraj pomisli, da bi ona mogla biti čija iza njega, to je strah, i užas, ako bi ona morala gladovati. Jer što ona može? Pišljiva joj je vlada uzela službu, zato što se udala, a nije ispunila prije toga spis. Pišljiva joj vlada više uopće ne da mjesta. Makar je zato i vrlo osposobljena. Pišljiva se vlada boji, da bi morala davati za djecu, koje Pavao Pavlović nema. Oduzimati čovjeku kruh, srušiti svih njegovih osam godina škole, sve to može jedna pišljiva vlada. Zato, što ona može? Ona je krhka, slaba i kao dijete. Ona ne može da zarađuje za dva mjeseca, a da ne klone. A da je Pavao Pavlović tako silno ne voli! Otišao bi jednostavno sa prvim vjetrom u prvom talasu ulice, koja bi ga tiho zagrlila i odnijela. Jer što znači ovo ovako? Ovo je odmjereno i stalno putovanje u propast. Ah njegova propast! Fućka on na svoju propast. Da tu nije i njezina propast.

Pred nosom leže omašne knjige. U njima leži historijska mudrost, koja mora da se razumije, da se zna, ako čovjek hoće da jede Božji hljeb. Dakle na stranu zvijezde, nebo, livade, šume i ptice. Ti Pavle Pavloviću sjedi i udri: „Institucije su kratko uvodno i historijsko razlaganje rimskoga privatnog prava". A što. Ti idiotski sistemi, historije, razvoji, mrtve stvari. Ja sam mrtvac, viče Pavao Pavlović. Ja nemam u sebi ništa osim jednog očajnog gnjeva na sve ove stvari, što su se srušile na mene i što mi ne daju naprijed. Ja bi jednom bombom skršio cijeli ovaj svijet, u kome jedan pošteni čovjek ne može da diše.

A što ste se, Pavle Pavloviću, ženili? Zašto niste čekali? Što niste čuli, kako Vam je danas i Vaš divni brijač rekao, da ćete u četrdesetoj ostariti, jer ste se prerano oženili. I pred njegovom dušom sijevaju sive oči debele, nabrekle tetke, koja uživa u svojim upitima.

Eto draga, to Vam je tako. Vi i sav Vaš pošteni svijet svršite najprije študij. Onda se jednostavno izbrijete, okrenete na divnoj nozi Ilicom, Jelačićevim trgom i Zrinjevcem, propitate se za ovu i onu partiju, jedna od njih ima koju hiljadu više i konačno Vi se zaljubite. Jednom je otpratite do stana, i dosta je da se prikažete kao doktor. Takova obično ne mora da je mlada. Jer dok su one mlade, dotle ste se vi katkada zatrkali kao študent među rulju zatrkalih časnika i načinili svoje. Tako se to odprilike ženi. A udaje gotovo slično. Davno prije nego dođu godine već mame trpaju na Vas, ne bi li se dopale. A kasnije, dok dođe vrijeme, nosite Vi cijelu vrijednost kuće. I Vi se prodajete. Ili u kazalištu, gdje po cijelu sezonu ciljate gukerom na kakvog ćelavog beamtera, ili na koncertu, ili plesu. (Ah ples!) Prodajete ovdje, prodajete ondje, a roditelji židovski glade ruke, da su se riješili tereta.

Oh ja znam stotine tih blaženih anegdota! Eto: vlak vozi. U vlaku pod starom panamom mladenka. Sva u plavim suzama. Kraj nje mali mladenac u slinama. Okolo njih Jeruzalem — pije, pjeva i plače. Vlak staje. Mladenka se topi u suzama. Roditelji — zlatni papa i još zlatnija mama pretvorili se u kapi. Jecanje. Vlak se sprema. Izlaze. Vlak polazi. Mladenka maše rupcem, iz koga kaplju suze, a „Vater i Mutter" jedno se drugome smije i ne osvrću se. Riješili su se. — Eto: to bi i Vi htjeli. Da se prije ženidbe zatrkavam, a kada sve najtačnije dovršim, da računam i da se u računu ne prevarim. Da nosi. Ha, ha, ha, ha. I cijela rodbina tamo od unučića, djedova, strina, tetaka, polubraće, sestara, ujaka, kao od bombe padoše jedno drugome u naručaj, što se nije ispunilo njihovo zlatno iščekivanje, da se njihov zlatni, pametni Pavao zatrkao. Ha, ha, ha, ha.

Da. Stara je teta snivala. Ona je već izabrala haljinu, koju će na taj svečani dan obući.

Stric je pripravio svoje staro vino, i njegov je nazor, neka je samo bogata. I tako redom. Biti će duga povorka kočija, automobila, cvijeća, divni kostimi, pjesme, čestitke. Mà sve, kako treba. Onda, kada dođe kuća, u nju će se useliti pol obitelji – svi oni, koji tako srdačno ljube jedan dio zlatnoga para. A sada: za Boga, za Boga, za Boga.

Pavao Pavlović dolazi do strica. Već putem pište svi zidovi, a krv se pretvara u vodu. U sobi sve slike dižu šake, a iz njega sikće pravedni gnjev:

– „Ne ću da te više vidim u ovoj poštenoj kući." –

– „Zbogom" –

– „Zbogom" –

On se držao kao Napoleon i vrlo strogo. Vjerojatno, da je imao pravo, a i svi će mu dati svakako pravo, jer on je i pošten čovjek, a Pavao Pavlović još uči: honeste vivere, laterum non laedere, suum cuique tribuere. – I tako redom. I tako redom.

Njima ne ide u njihovu hladnu glavu, da negdje može biti i ovako: dolje hladni tvrdi kamen. U svakom kutu ventilacija, a sa sivog zida, siva mutna vlaga. Iz ventilacija svira, vlaga se lijeno provlači, a kamen ubija. Ali to eto jest. I to tako tvrdo i obično jest. O da je tako silno ne ljubi!

II.

Ah da. Život je ipak težak. Ta izmjena novca, ponovno markiranje, dvostruka skupoća, tko će to izdržati? Na večer dolazi Pavao Pavlović kući, sjedne kraj nje i onda računa. Preko njezinog lica prelaze trzaji: boli, razočaranja i klonulosti. I svaku večer, i ako ni u njemu nema više puta ni sjene, za koju bi se prihvatio, mora da je diže. Jer kud bi ona, da je tako ostavlja.

Više puta opet, zapljuskivan sa svih strana, ne može da se utješi i u duši mu se rađa pakost. Da nema nje, on bi samoga sebe grizao i udarao šakom u zid, ali ovako, kad je ona, usta se njegova skupljaju u perfidnu zlobu, i na njezino srce, koje nije a ma ničemu krivo, padaju kapi zelenog otrova. Oči su njegove zastrte mrenom. On uživa, ako mu odgovara. Boli ga do vriskanja. Voli da ga boli. Kraj svake riječi u njezinim je očima suza više, na licu trzaj jači. Čitavo joj lice blijedi, a bore se ističu. I onda Pavao Pavlović prokletnik i najbestidniji čovjek na svijetu ima snage da pada pred njom na koljena, moli oči, lice i dušu, da se pretvore u smijeh i ljubi to lice i srce, u koje je pljunuo za stotinu bestidnih rečenica i u koje je zarinuo stotinu rđavih šiljaka. To je kao komedija, Pavle Pavloviću! Najprije neobuzdana grubost, a onda razlijevanje. Bolje bi bilo, da se niste ni rodili.

Ah da. Život je vrlo težak. Možda Pavao Pavlović nije ni kriv, što više nema živaca i ne može da podnese bure, koja dnevno udara.

Jedan se zaostali glas u njegovoj duši raspakostio i pita:

– „A gdje su ti tvoji dobri ljudi, Pavle Pavloviću?" –

Ah dobri ljudi. Oni koji nemaju oblizuju one, koji imaju, i propovijedaju o moralu, ljubavi, i dobroti. Ta tko je mogao od čovjeka ikada što iščekivati? Zar se uopće može na današnje društvo apelirati u ime morala? Tu se samo daje, ako se vidi pred nosom stisnuta pesnica, koja bi mogla nos i raznijeti. A što dobri ljudi! Oni, koji nemaju, zavidaju konačno u svojoj suštini onima, koji imaju. A i kad je čovjek od koga što iščekivao?

Ah da. Život je težak. Vani je tako strašna zima. Ana je otišla da kupi nešto hrane, a u sobi je takova zima. Kameni se pod pomamio i sada ne preostaje nego u postelju ili hodati po sobi.

Kad bi joj Pavao Pavlović mogao da naloži peć. Soba da je divno parketirana, prostrana i u prvom spratu. Zastori mirno spušteni, a od peći ližu nervozni odsjevi na zidu. Ona nešto daleko razmišlja, a Pavao Pavlović tare ruke od sreće, jer se ona nalazi u prostranoj, parketiranoj i ugrijanoj sobi. Kad bi joj samo mogao naložiti peć. Ah da. Život je težak.

III.

„Vidiš", govori Pavao Pavlović, ona ulica sa niskim kućama, gdje iz svake druge pro-

dire sablasno slabo svijetlo i pijano teško drečanje, a iz dima vire stare raštimane tambure, ono je prokleta ulica. Svaki kamen te ulice nosi uspomenu na jedan teški zločin. Svaki čovjek u njoj ima lice zločinca. Žene sa ispečenim i izbrazdanim licima i ljudi sa smrknutim čelima. Eto: tamo ne ću da ideš. Po noći se tamo događa zločin. I tu nema protivštine. Za volju bilo kakovog čovjeka, koji već danas za tebe znači nešto daleko više od mene — ne smiješ da odlaziš. Pakosti ne trpim.« — On ne zna, zašto ga ne sluša. U toj ulici živi jedan doista čestit i dobar starac. Taj je starac sigurno voli, a i ona njega. I ta očinska ljubav privlači. Kada nema nikoga, a on je surovim riječima odbaci, onda ona leti k njemu. Tko da ih razumije? Ona zato ne će ni da sluša. Začepi uši, i smije se. Sve se glasnije smije, sve izazovnije, dok u njemu ne provrije pakost i cijela se kuća ne zatrese od užasnog ujeda. On izleti na ulicu, malo se šeće i razmišlja. On zna: ona sada misli, da je propao cijeli svijet. U njezinoj duši umire sve, i sigurno plače. Onda on tiho otvara vrata, prilazi k njoj i pita: Duša boli, je li? Duša i oči. I ništa nema na svijetu, što je lijepo. Sve je propalo. One divne slatke iluzije. Sve ono carstvo tihih sanjarija. U životu uopće nema sanjarija. One još jedino žive u snu, jer san je drugi život. Je li? To silno boli. Ako nema njih onda nema ni života. Ti vidiš, kako je ova moja duša strana. Jer iz nje izvire samo zelena pakost. To nije više duša dobra i blaga. Kad je život bio pun rumenih cvjetova. Kad je svaka senka bola kao trn.

Vidiš, to i mene boli. I ja tražim stare glasove u svojoj duši, da te oči ne bole. Da izliječim oči i dušu. U samoći sâm na čitavom velikom svijetu molim, da mi se vrati sve dobro i lijepo. Da se duša opet napuni velikim iluzijama, a život bude putovanje u svijetlu.

Vidiš, i Pavao Pavlović, čovjek, koji nema ni čestita odijela, nepočešljan, smrznut i tužan, nesretan je čovjek. I on mnogo trpi. Ima on srca, taj Pavao Pavlović.

Ah da. Život je težak. Čovjek čisto u njemu izgubi srce.

IV.

Drveće je u dugoj liniji. U njemu više ne teku sokovi i gole grane ukočile su se u zrak. Ljudi su svi na svojim mjestima sa tupim pogledima. Na nebu i zemlji jedna strašna pustoš i tupost. Pavao Pavlović gleda u svoju crvenu maramicu, u koju sakriva svoja trula pluća pred njom. Jer Ana mora živjeti u iluzijama. Gleda i misli: On još ima jedan divan poslić. Na jednoj strani hiljadu kilograma meda, koga kani nekako unovčiti. Što je više od trideset i dvije krune, to ide sve Pavlu Pavloviću. A od toga bi izašao Ani jedan lijepi kaputić, jer zima je blizu. Jer kada Pavao Pavlović sva svoja pluća sakrije u crvenu maramicu, što će Ana bez kaputića. Ne će moći ni da potraži mjesta u starim haljinama. Odmah će izgubiti vrijednost. To je u ostalom divan poslić. Pavao je Pavlović preletio već cijeli grad, bio na vratima sviju dućana, ali se nigdje nije usudio unutra. U ostalom to se može i sutra. Jer što bi rekao trgovčić, kad bi vidio Pavla Pavlovića. Ovako staro odijelo i hiljadu kilograma meda. Sutra će donijeti prijatelj Ilija nešto ljepše odijelo, i onda će on na posao. Onda će se sigurno dignuti cijena i Pavlu Pavloviću i medu. Oh to drveće! Pavao Pavlović ima pune žepove crvenih maramica. On ih pomno sakriva od Ane. Ana misli, da Pavao Pavlović gubi maramice. Bolje, da Ana tako misli, jer ona mora živjeti u iluzijama. Ah, Ana! Da ona znade, kako će joj lijepo pristajati kaputić! Pavao Pavlović ne treba više po cijele noći smišljati, kako će Ana. Smišljati i plakati i sa suzama ustajati. U novom kaputiću Ana će se dopasti cijelom svijetu. Ona je dobra srca, i svi će joj dati mjesta. Pavao je Pavlović čisto zadovoljan. Samo te maramice!

U zadnje vrijeme boluje on mnogo teže nego prije. Stari izlizani frak ne podnosi zime i ukočio se na ovom nevremenu. Rukavi su malo prekratki i Pavao Pavlović ne zna, kud bi sa komadićem ruku. On stiska napred svoj fračić i misli na Anu. Ah samo, kad bi uspio ovaj poslić! Jer život je danas težak. Čovjek čisto da izgubi srce. Ali Pavao Pavlović ima srca. To srce njega mnogo boli, i on ga stišće

UZORINAC: PORTRAIT.

uz zidove pod starim frakom. Ah da. Život je jako, jako težak.

V.

Ana je opet otišla u onu strašnu ulicu. Neka Ana samo ide. Pavao bi Pavlović prije drhtao, kad bi Ana kamo išla, a sad, otkad ga boli, on je sav sretan da ide. Jer misli: otići će, naći će kakovog dobrog čovjeka, koji će joj naći mjesto ili je uzeti. Jer Ana je dobra srca. I Pavao bi Pavlović doduše mogao tražiti mjesto, ali on ga već tako uzalud i za sebe traži. A svi govore mjesta, mjesta, mjesta. Pa gdje su za Boga ta divna mjesta? Evo: Pavao Pavlović, u starom izlizanom fraku, oženjen, bez djece, s nečitljivim rukopisom, traži stalno zanimanje. Ima više puta dobro srce. Da, i Pavao bi Pavlović mogao tražiti mjesto za svoju Anu. Ali što bi rekli, kad bi on došao da traži mjesto? Oni bi se sigurno smijali, i kušali da ga ponize. A Pavao je Pavlović jedino pred Bogom ponizan, ali pred svakakvim ljudima ne. On bi onda mogao da štrcne kojemu beamteru ili drugom kakvom mogućniku svoje divne pare u bradu, pa eto, nastala bi strka. Onda i ti isti moćni ljudi raspitivali bi odmah sa zlim namjerama o Ani. Jer o tom se Pavao Pavlović

uvjerio, da su svi ljudi životinje. Rijetko je koji, kome u očima ne živi razbješnjela bestija. I zato, da nije Ane, on bi već davno mirno i spokojno umro. O samo to mjesto! Da se sirotica ne pati. Jer ako ne bude stalnog mjesta, ljudi će je mučiti na sve načine.

Samo neka ide. I taj stari, dobri čovjek ima veza. I on bi možda mogao nešto. Ah samo, kad bi Ana dobila mjesto! Onda bi Pavao Pavlović poljubio još jednom svoju Anu, pogledao u njezine oči i rekao: Ana, Tvoje oči ne smiju plakati. Ana, duša tvoja mora biti do smrti hrabra. Zbogom. I onda bi Pavao Pavlović odlutao dugim, krivudavim ulicama, u svome kratkom fračiću i cijelim putem sakrivao u magli u maramicu pluća. I kad bi osjetio, da se dalje ne da, on znade jedno mjesto. Njegov prijatelj Ilija ima štalu. On bi došao prijatelju Iliji i rekao: – Ilija, ja ti umirem. Sada idem na štalu. Kada umrem, ti uredi sve. Zamotaj me u krpe, prodaj fračić i daj Ani. Pripazi na Anu. I onda bi otišao na štalu i umro. A prijatelj bi Ilija plakao i načinio svoje.

Samo neka ide. Život je i tako strašno težak. Možda stari čovjek nađe štogod. Ah, kad bi Ana dobila čestito mjesto, to bi bilo prvi put, kad bi Pavlu Pavloviću zasijalo sunce i prodrlo do srca. Srce bi se ugrijalo i prvi put skočilo od radosti.

Već tako dugo luta on i traži mjesto, a mjesta nema. Zima je tako oštra, a ni drva nema. Ana po cijele dane sjedi na rubu kreveta i plete. Veli da su to čarape za Pavla Pavlovića, njezino srce. Ana će se sigurno jednoga dana ovako i smrznuti. Ah ta mjesta! Svi oni govore, mjesta, mjesta, mjesta, a evo: Pavao Pavlović, u starom izlizanom fraku, oženjen, bez djece, sa nečitljivim rukopisom, traži stalno zanimanje. Više puta ima dobro srce.

Što dulje, to je Pavao Pavlović manje pakostan. On je na svoje posve zaboravio. On se što više ne sjeća ni njihovih lica. Odkada boluje, čisto ga ostavlja pakost. Svaki dan voli on svoju Anu sve više i nikada se ne ljuti. One neobuzdanosti i ruganja više nema. On ima nekih poslića, koje tu i tamo dobiva, savjesno ih obavlja i sve nosi Ani. Ona za to nakupuje, što treba, i dani prolaze. Pavao Pavlović ne spava više kod kuće. Po noći kašlje on cijelu noć, pa Ana ne bi imala mira. Ona bi se mogla i razhladiti, jer nema drva. On spava kod prijatelja Ilije. Da Ani ne bude teško, odveo je on nju prijatelju Iliji i rekao: Evo Ana, ovo je moj prijatelj Ilija, kod koga ja spavam. Mi se znademo još iz škole. A prijatelj Ilija obrisao je svoje crne i jake ruke, pružio Ani i rekao: jest Ilija. Sada Ana nije zabrinuta. Istina, Pavao Pavlović spava na sjeniku, jer kasno dolazi, ali to Ana ne smije da zna. On je korektor kod jednih novina, pa i to nešto nosi, a to opet Ana ne smije da zna. Glavno je, da od sada ona mirno spava, i da joj Pavao Pavlović ne ruši gunjčića. Tako se valjda Ana ne će rashladiti, a za Pavla Pavlovića i tako je lako. On znade, kuda ide.

Jučer je donio Ani još jedan gunjčić. Bilo je to eto ovako. Pavao Pavlović na sjeniku kašlje, kad eto oko pola noći nešto se vere na sjenik i šapće: – brate Pavle, brate Pavle.

– Ilija, to ti. A što je?

– Evo tu ti je gunj. Pokrij se. I Ilija se našao na sjenu, zamahnuo glavom i stao da kori: „Vidiš Pavle Pavloviću, mogao si lijepo da se kod mene dolje spružiš. Ti si uopće nekakva kukavica. I onda se digao, zamahnuo opet glavom i sve šapće: ne živi se tako Pavle Pavloviću, ne živi se tako Pavle.

Još prije zore dobila je Ana gunj. Nije ga htjela, dok ju nije uvjerio, da to šalje prijatelj Ilija, čovjek sa dobrim i plemenitim srcem. Ah Ana! Ona mora da živi u iluzijama, ako ne će da se smrzne. I ljepše je u iluzijama. Pavao Pavlović nema više iluzija. Ni da će dobiti mjesto, ni da će unovčiti med. I zato ga jako boli srce. Jer što će Ana, ako ne dobije novi kaputić. Onda ni ona ne će dobiti mjesta. Ah Bože Bože! Pred Tobom je jedino Pavao Pavlović ponizan i od Tebe jedino čeka novi kaputić. Samo da nema crvene maramice, jer čovjek lako izgubi srce. Da nema Ane i prijatelja Ilije, Bog zna, bili i Pavao Pavlović imao srce. Ah da. Život je danas jako težak.

VII.

Već davno napustio je Pavao Pavlović školu Došao je do jednostavnog zaključka, da se dva posla u isto vrijeme i jednako pošteno ne mogu raditi, a to je: hraniti se i još učiti. I eto: Zato je Pavao Pavlović napustio školu.

Danas je došao sav slomljen k Ani. Malo prije bilo mu je, kao da je sunce probilo i do njegovog srca. Sreo je svoga starog učitelja, kome je jednom pripovijedao o mjestu. Stari učitelj našao mu je mjesto, ali bi u tom slučaju Ana morala da nadomjesti neke ljude, koji se slučajno nalaze u pokretu za poboljšanje svoga položaja. I Ana da otimlje drugima ovako kruh! Ana radnica, žena običnog radnika bratu radniku. Ah dragi učitelju! Zar Vi tako danas gledate? Vi onda ne znate, da je Pavao Pavlović radnik i da znade gladovati. I to je tako dirnulo Pavla Pavlovića, ovaj nagli prelaz iz prevelike sreće u ovako tešku nesreću, da je zaželio malo počinka. U krevetu je došao do zaključka, da se danas jedino dobivaju nepoštena mjesta, a onda je bolje umrijeti. Ah već je kasno i Pavao Pavlović mora na posao. Htio bi se dignuti, ali je previše uznojen i umoran. Pa onda da se otimlje, možda bi se srušila koja iluzija. Ah da. Pavao će Pavlović malo leći. Ana uzima odijelo, i čisti ga od blata i suši. Samo neka ne ide u džep. Jer u džepu bi razorila sve svoje iluzije. Ana, molim te, samo ne idi u džepove.

U jutro su noge opet tako hladne i slabe. Ana, kako to, da ja ne mogu na svoje noge. Ona sjedi umorna na rubu kreveta i sada se istom opaža, da nije cijele noći spavala. Pa tu nema nade, da ću se dignuti. Ana, mene ti čudno bole noge. Zašto šutiš? Zar sam cijele noći kašljao? Reci da nisam i odmah će biti bolje. Kako sam samo mogao zaspati? Ona je mogla nehotice i u džep. A u džepu bi se razbile iluzije. Samo da mogu što prije ustati. Jer tamo čekaju poslovi, a te poslove može da za sat preuzme drugi, jer stotine čeka sa žudnjom na poslove. Ana, pošalji po Iliju i reci, neka ide na ova i ova mjesta i neka zamoli, jer da će Pavao Pavlović još sutra na posao. Da ga malo zaboljelo, ali da će sutra svakako. I znaš Ana što? Zamoli starog i dobrog čovjeka, neka načini molbu na vladu. Jer zbilja, ono je vrlo glup razlog, da te maknu iz službe. On ima veza. Hodi Ana, spremi se odmah i žuri.

VIII.

Već dugo vremena leži Pavao Pavlović u krevetu. Sada već i sam vidi, i ne misli da će se dignuti. Lice je njegovo posve upalo, žuto i samo se tanka kožica razapela preko svega. Jedino oči gore. U očima izgara zadnja iluzija. U očima izgara čitavi jedan život. Ah oči, koje samo čekaju da Ana dobije mjesto, pa da se sklope i koje prije toga ne će da se sklapaju. Prijatelj Ilija mrmlja svaki dan po sobi i loži u peć. Prokleta soba, Pavle! Ta stijena, samo da iz nje ne kaplje. Pa taj kamen. Prokleta soba! I prijatelj Ilija okreće se po sobi, dok ne ugrije sobu.

Pavao Pavlović voli, da se Ilija okreće i loži u peć. On gleda njegove kretnje i onda mu je lakše, jer eto: ipak na svijetu ima jedan dobar čovjek. Ana, vidiš, jednom si me pitala, gdje su ti tvoji dobri ljudi? Eto vidiš: Ilija, moj drug još iz đačkih vremena, to je dobar čovjek. Pa kad je soba topla, Pavao Pavlović sklopi oči, Ana na rubu kreveta plete, a pod vjeđama Bog zna što se zbiva. Možda lete slike cijeloga života Pavla Pavlovića? Cijeli njegov život od djetinstva pa eto do sada. Kad je jeo prvi ugljen kraj jedne stare peći i spavao na crvima, pa se naprebijao, Bog zna sve kuda. Ili možda ovako, kad je u sobi toplo, nikne u duši Pavla Pavlovića opet koja iluzija, možda o zdravlju, medu ili mjestu, i on uživa u tihim prelijevima iluzije, dok ga ona ne omami i ne zaspe. Tko bi znao što se događa ispod sklopljenih vjeđa? Ah samo da to namještenje što prije dođe! Jer eto: Pavao Pavlović već tako teško diše. Ne može čovjek ni da govori, a mjesta nema. Taj bi se stari čovjek mogao požuriti, jer prijatelj Ilija proklet će i njega i vladu. Otići će gore i štrcnuti odjelnom predstojniku pare u bradu i reći: eto to Vam daje prijatelj Ilija radi jednog mjesta, i poručuje cijeloj vladi, neka je vrag nosi.

Ah taj stari čovjek! Ana sigurno zna sve, što je. Ana je sigurno bila i u džepu, kad su

joj cijeli dan oči pune suza. Ana, je su li gotove čarape? Trebat ću i papuče. Ali ništa zato. Pavao Pavlović zna, kuda ide.

IX.

Jedno je oko Pavlu Pavloviću otvoreno. Ilija nije dospio da ga zatvori, jer je baš u to vrijeme išao po papuče. Ana nije mogla od straha i boli. Kad je došao, našao je Anu na Pavlu Pavloviću. Nije plakala. Suze su same tekle, a u rukama je držala čarape. Oči su bile zalite suzama, i negdje Bog zna gdje. Prijatelj Ilija odgura nju i staroga čovjeka, i stade mrmljati i namještati Pavla Pavlovića.

— „Zbilja, ti si bio kukavica. Istina imao si dobro srce i bio čestit čovjek. Ali to su danas gluposti. No zbilja tako se ne živi, Pavle Pavloviću. Tako se evo ovako umire. Barem da je jedna iluzija dočekana. Pavle Pavloviću, evo Ana je dobila mjesto", vikne najednom. „Prokleta vlada, prokleta soba i prokleti život. Ah Pavle Pavloviću, Pavle Pavloviću." —

JOSIP ANDRIC:

GENIJ GLAZBENOG JUGA.

(K proslavi 100. godišnjice Vatroslava Lisinskoga.)

I.

U doba, kad je po dovršenom glazbenom klasicizmu muzička evropska kultura stupila u dekadencu te počela da vene od sentimentalne staroromantičke bolje, prošao je Genij Muzike novim putevima, da otkrije neotkrite još snage, pa da obnovi stari sjaj Beethovenova Kraljevstva Umjetnosti. I kudgod je prošao, ustajali su novi divovi najljepše od sviju umjetnosti, da izvrše djelo epohalne obnove, na koju je glazbena Evropa u sjeni Devete Simfonije čekala. Čekala i dočekala. Berlioz izgradi nov orkestar, Liszt podiže novu simfoniju, Wagner sagradi novu glazbenu tragediju, Smetana stvori novu glazbenu komediju, a sva ta četvorica velikana pođoše putokazom Devete te ostvariše zajedno obnovu klasičke savršenosti u novom romantičkom duhu. Ta obnova prostruja sadržajno čitavo biće glazbe donesavši nove muzičke tipove, vremenski gotovo čitavo devetnaesto stoljeće od tridesetih do osamdesetih godina te prostorno sve četiri evropske strane izazvavši svuda snažno podizanje svih muzičkih elementarnih sila, što ih je Evropa za svoju obnovljenu glazbenu kulturu trebala. I tu se eto pojavila mlada i skoro još netaknuta glazbena snaga svega Slavjanstva, da s jedne strane pridonese prvi svoj obol općoj muzičkoj kulturi, a s druge strane da položi osnov vlastitoj glazbenoj kulturi svoga roda, svoga duha, i svoga temperamenta. Ustaje Genij češke, poljske i ruske glazbe, ustaje i Genij glazbenog Juga, da otkriju svijetu na vidik neviđeno glazbeno blago svoga plemena i da pristupe ostalom glazbenom kolu kulturnog Zapada. Pred svima idu Smetana i Chopin, prvi da na slavenskom tlu dovrši djelo novoromantičke muzičke reformacije, što ju je započeo Berlioz te nastavio Liszt i Wagner, a drugi da u kolu stare glazbene romantike izvede epohalno svoje klavirno djelo postavši time neposredni preteča novoromantika Liszta, koji iz Chopinova intimnog klavira stvori klavir gigantskog orkestralnog značaja. A za Smetanom i Chopinom dolaze putem rane slavenske romantike preteče i prvaci ostale slavenske glazbe ne dosižući doduše one visine ni onog značenja, što ga opća glazbena kultura priznaje onoj dvojici slavenskih glazbenih velikana, ali utirući puteve novim glazbenim došljacima, koji će i drugdje po svim slavenskim stranama stvoriti ono, što su u svome Chopin i Smetana već dali.

U tom dakle velikom glazbenom strujanju i podizanju, što prođe od Zapada do Istoka, ustade i Genij glazbenog Juga, da s naših strana progovori muzikom našega buđenja i ustajanja. Za deset godina mlađi od Chopina, a za pet godina stariji od Smetane — dolazi i prolazi Lisinski ne zaostajući glazbenom genijalnošću

ni za jednim od njih, ali kao reprezentant jedne jadne i siromašne kulture, koja daleko zaostaje za kulturom Smetanina i Chopinova naroda, nema ni moralnih ni materijalnih preduvjeta, potrebnih, da izgradi na čvrstim temeljima umjetničko djelo svog određenja, a da mu se prije reda ne poruši, kao što mu se doista porušilo. Djelo je Lisinskijevo ostalo u počecima, i zato mu je pod vidom općenitosti kudikamo neznatnije od djela jednog Chopina ili Smetane, koji su svoje umjetničko poslanje izveli do kraja. Manje je dapače i od djela jednoga Glinke i Moniuszka, iako pokazuje u sebi elemenata, kojima bi se Lisinskijeva umjetnost više podigla do neke — recimo — smetanovske savršenosti i visine u opreci prema Glinkinoj i Moniuszkovoj glazbi te prema glazbi Škroupa, Macourka i sličnih manjih preteča na slavenskom glazbenom horizontu.

Tako eto Lisinskijev umjetnički individualitet označujemo sferom rane slavenske glazbene romantike te ga po biti njegove umjetnosti, koju iz njegovih nedovršenih početaka moramo više da naslućujemo, postavljamo između umjetničkog tipa Chopina i Smetane s jedne strane te umjetničkog tipa Škroupa, Glinke i Moniuszka s druge strane. A pođemo li još dalje, usuđujem se ustvrditi, da bi Lisinski, kao što vremenski dolazi između Chopina i Smetane, isto tako svojom muzičkom individualnošću stupio među tu dvojicu glazbenih velikana čineći od jednoga k drugome prelaz. Da taj pogled pobliže dokumentiram, treba bar donekle izbliže promotriti odnošaj tih triju slavenskih glazbenih umjetnika.

II.

Chopin je komponista staroromantičke škole, koja u njegovoj umjetnosti upravo kulminira, te ostali protagonisti te škole — Schumann, Mendelssohn, Weber i drugi — za njim zaostaju, samo što je dakako Chopin par excellence glasovirski umjetnik puštajući po strani ostale glazbene grane, koje opet drugi uvelike goje. On je upravo prototip dubokog glazbenog melankolika, ali umije obično da se genijalnom snagom otima nezdravoj sentimentalnosti, u koju ostali komponisti ove škole redovito upadaju. Nacijonalni mu se glazbeni ton javlja više u ritmu, nego li u melodiji i harmoniji, pa je karakterističan gotovo isključivo samo u tipovima poljske plesne glazbe, koju je on umjetnički uzvisio svojim mazurkama i polonezama. Ti su plesovi u svoj njegovoj glazbi jedini pučki elemenat, koji je on kao pravi aristokratski umjetnik uzdigao do nekog aristokratskog umjetničkog niveaua.

Lisinski je po značaju svojih djela, što nam ih je mogao da dade, također komponista staroromantičke škole, ali čini se, da je smjer njegova umjetničkog razvoja išao prema novoromantičkoj struji. Ne valja naime zaboraviti, da Lisinski nije dospio ni da dovrši prvu perijodu svog umjetničkog i stvaralačkog razvoja, a u toj svojoj prvoj perijodi umjetničkog stvaranja nije se ni Wagner ni Smetana mogao oteti utjecaju staroromantičkih glazbenih predstavnika. Da je i Lisinski mogao doprijeti do treće perijode svoga stvaranja, držim, da bi i on svojom prirođenom genijalnošću stvarao djela, koja bismo ubrajali u red Smetanine „Libuše“ ili „Tajne“ te Wagnerova „Tristana“ ili „Parsifala“, jer taj put pokazuje u prvom svom zametku i „Porin“. Valja imati na umu, da je „Porin“ nastao u vrijeme „Lohengrina“, dakle prije „Tristana“ i daleko prije ijednog većeg djela od Smetane. K tome Lisinski, ako je što i znao o Wagneru, teško da je išta pravo znao o njegovim djelima. Prije pedesetih naime godina, dakle u vrijeme Lisinskijeva studija, vladao je u Pragu neograničen kult Mozarta s jedne strane (glavni mozartovac Tomášek), a s druge se strane gojila staroromantička glazba poglavito nastojanjem Lisinskijeva učitelja Kittla, koji tek kasnije dolazi u vezu s Wagnerovom glazbom. Lisinski se dakle u prvi kraj nije ni mogao razviti, nego što se razvio pod utjecajem prilika, u kojima je živio, i tek zrela umjetnička dob bila bi ga emancipovala od starog utjecaja te ga dovela do pravog značenja porinske glazbe, kao što je Smetanu dovela do savršenstva daliborske glazbe, i to smjerom novoromantičkim. Time bi se Lisinski ujedno bio riješio one staroromantičke sentimentalnosti

u koju je upadao zbog svoje prirođene melankolije, što podsjeća mnogo na Chopina, a nije u tim svojim umjetničkim počecima smogao toliko snage, da se odhrva nezdravom slatkobolnom sentimentalizmu. Nacijonalni je ton u Lisinskoga već mnogo življi i jači, nego li u Chopina. Razlog je tome možda i u tome, što je Lisinski u svojim umjetničkim počecima ostao primitivniji, ali glavno u tom, što mu je izvor a i cilj pretežno nacijonalan. Zato taj elemenat nalazimo kod njega i u ritmu i u melodici, a ponešto i u harmoniji, koja se uostalom s obzirom na strogu njemačku školu najteže akomodira zahtjevima slavenske narodne glazbe. Naročito dobro uspijeva Lisinski ondje, gdje unosi elemente pučkog života u svoju glazbu, pa nam je u tom upravo klasičan primjer dao početkom drugog čina „Porina“. Odatle držim, da bi Lisinskoga njegova genijalnost zacijelo dovela, da obrađuje realni naš narodni život, život našega sela, te da bi nam tu sigurno dao dalnjim svojim djelima ono, što je Česima Smetana dao „Prodanom nevjestom“, „Cjelovom“ i t. d. I Wagner i Smetana su kao i Lisinski počeli s historijskom romantikom (utjecaj staroromantičke škole!), pa je Wagner odatle prešao na polje sredovječnog mita, a Smetana je uglavnom obrađivao realni život. Prirođenom slavenskom sklonošću k realizmu sigurno bi i Lisinski bio pošao prije smjerom kao i Smetana, nego li kao Wagner.

Smetana je u opreci prema Chopinu i Lisinskome izraziti protagonista novoromantičkog smjera. Samo mu ona djela, što ih je stvorio za života Lisinskijeva, dišu uglavnom staroromantičkim duhom, pa baš time možemo povesti poredbu između prve periode Smetanina i Lisinskijeva umjetničkog stvaranja, u kom nalazimo mnogu karakterističnu sličnost: melankolija, koja graniči sa sentimentalnošću, manje izrazita i više razvodnjena melodija, manje-više neorganički skalupljena harmonija, a naročito sirova i neistančana ritmika. Kod tog ispoređivanja treba uočiti, da je Smetana kao i Chopin bio glasovirski virtuoz, pa se tragovi toga opažaju već u prvim njegovim djelima, a Lisinski ne samo da nije bio virtuoz, nego je svojom glazbenom školom po dobi uopće zakasnio za Smetanom, pa nije imao ni onu kompozitorsku tehniku kao Smetana. I baš zbog svoje dotjerane tehničke vještine bio je Smetana više cijenjen, nego li Lisinski, koji je nedostatak tehnike i te kako teško osjećao. Da se, recimo, Lisinski bio bar donekle usavršio na klaviru, sigurno bi lakše prošao kroz život, nego što je prošao. U tom je možda i glavni razlog događaju, koji je, držim, za Lisinskoga kao umjetnika bio osudan. Kad je Liszt sredinom četrdesetih godina došao u Zagreb, Lisinski je pred njim pobjegao iz Zagreba, samo da se s tim velikanom glazbe i ne sastane te da mu ne mora eventualno pokazati i koju svoju kompoziciju. Da Lisinski nije bio tako plah, već da je naprotiv nastojao doći s Lisztom do poznanstva, kao što je to Smetana učinio za Lisztova boravka u Pragu, možda bi ovaj veliki zaštitnik tolikih i tolikih glazbenih talenata pomogao bio i našem Lisinskome onako, kao što je drugima prijateljstvom, savjetom a i svakim drugim sredstvom, pa i materijalnim, pomogao, da ne propadne, kao što je propao, već da postane izrazit član njegove weimarske škole velik propagator njegovih novoromantičkih muzičkih ideja. Smetana je baš kao i Lisinski bio u velikoj materijalnoj bijedi, tako da je dapače i na samoubojstvo već pomišljao, pa kad se u očajnom tom položaju utekao Lisztu za pomoć i posvetio mu prvu zbirku svojih glasovirskih kompozicija, Liszt ga je novčanom pomoću izbavio iz neprilike. To je bilo g. 1848., dakle u vrijeme, kad je i Lisinski bio u Pragu. Nema sumnje, da bi Liszt i u Lisinskom bio otkrio onu genijalnost, što se u njem krila, naročito što se tiče nacijonalne glazbe, s kojom je Liszt i kod Smetane simpatizirao. Smetana je sav umjetnik narodne glazbe, to Smetanu baš i čini Smetanom, a to približuje k njemu i našeg Lisinskoga više, nego li Chopina, a približilo bi ga zacijelo sasvim, da je Lisinski dospio razviti svu snagu svoga nacijonalno-glazbenog individualiteta oprostivši se svake natruhe glazbene tuđinštine (njemačko-talijanske), kojoj se u počecima svog stvaranja pod utjecajem milieua i škole nije mogao da otme.

Duboko prožet duhom narodne glazbe u svom njezinu umjetničkom savršenstvu Smetana je tražio svako njezino vrelo, da iz njega izvije svoju umjetnost. On time postaje umjetnik narodnog plesa (polke, furianta, skočne, medvěda, dupáka, sousedske, ovesa i t. d.) te umjetnik narodne popijevke, koju samo gdjegdje uzima izravno iz naroda prema realističkim intencijama svoje kompozicije, nego gradi vlastiti tip umjetničke melodije, koja je često tako skroz pučka, da je narod prima kao svoju te postaje doista pučka (na primjer druga uspavanka iz „Cjelova“). A kao što je sa Smetaninom melodikom, tako mu je i ritmika i harmonija sva prekaljena narodnim duhom te čine s melodikom i u tom smislu takav organički sklad, kao malo u kojeg drugog glazbenog komponiste. Uopće pučki je život češkoga sela najglavniji elemenat čitave njegove glazbe, u tom je sva veličina njegova, a jedino u tom može da bude i pravo određenje budućeg nasljednjika Lisinskove tradicije na našem glazbenom Jugu, jer tim smjerom pokazuje razvoj nedovršene njegove umjetnosti.
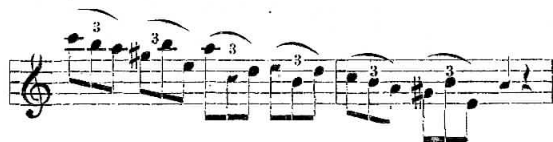
III.

Da pojavu Lisinskoga još izbližega bolje osvijetlimo, zavirimo de i u samo njegovo djelo!

Tu nam odmah na prvi pogled postaje jasno, da je Lisinskome glavno stvaralačko područje, na kom je počeo da ostvaruje svoje životno umjetničko djelo, operna glazba. Kako se njegova silna individualnost razvija, tako se ostale glazbene vrsti potiskuju u pozadinu, a centar sviju njegovih umjetničkih težnja postaje opera. U tom se pokazuje Lisinskova kongenijalnost sa Smetanom i Wagnerom, koji prolaze isti proces umjetničkog razvoja u opreci prema instrumentalnim velikanima nove romantike Berliozu i Lisztu. A što se utjecaja izvana tiče, nema sumnje, da se u toj Lisinskovoj težnji za operom zrcali utjecaj talijanske a i rane slavenske romantike uopće. Prva Lisinskova opera „Ljubav i zloba“ (1845.) i nije ništa drugo, nego li čedo baš toga utjecaja rane slavenske i talijanske romantike. U Českoj je devetnaest godina prije Lisinskoga Škroup komponirao prvu česku operu „Drotar“ (1826.), za kojom su slijedile opere „Oldřich i Božena“, „Libušina svadba“, od istoga komponiste te „Žižkův dub“ (1847.) od Macourka. Devet godina prije Lisinskova opernog prvijenca javlja se i u Rusiji prva narodna opera „Život za cara“ (1836.) od Glinke te kasnije još njegov „Ruslan i Ljudmila“ (1842.). A odmah u kolo tih djela dolazi eto i Lisinskova „Ljubav i zloba“, koja sa svim tim operama pokazuje ove zajedničke karakteristične crte: primitivnost glazbene strukture, unošenje narodnog elementa imitacijom pučke popijevke i bolesna sentimentalnost talijansko-njemačkog porijekla. Da se na Lisinskovu prvom opernom djelu pokazuje jači utjecaj talijanske romantičke dekadence sa svim njenim koloraturnim i drugim nedramatskim nepodopštinama, izračunanim samo na prazni efekat, dok se kod Škroupa ispoljuje opet jači utjecaj njemačke romantičke dekadence s potenciranom sjevernjačkom sentimentalnošću, to je naravni posljedak bližih utjecaja neposredne kulturne sfere. Čitav se umjetnički problem tih opernih komponista sastojao u tom, kako će prebroditi te negativne strane, kojima je njihovo umjetničko stvaranje previše podlijegalo. I baš što se toga tiče, možemo za Lisinskoga reći: da da je među svima pokazivao najviše snage, da se nad te nedostatke uzdigne silnom umjetničkom individualnošću do visina savršene umjetnosti, recimo, smetanovskog uzora. „Porin“ to jasno dokazuje, pa da je „Vladimir i Kosara“ — libreto, što ga je Lisinskomu namijenio Preradović — ili drugo koje slijedeće operno djelo Lisinskovo dočekalo glazbeno ostvarenje, nema sumnje, da bi većina nedostataka umjetničke čistoće bila već smanjenja na minimum, a dalje ih možda uopće više i ne bi bilo.

„Porin“ je veliko Lisinskovo praško djelo. U Pragu je u glavnom nastalo, pa nas zato i nuka, da ga u onom vidokrugu promatramo. U Pragu je i Mozart stvorio svoga „Don Juana“, a i Berliozovo i Wagnerovo umjetničko stvaranje ima veza s Pragom, bez kojih nije ni Liszt bio, a da i ne spominjemo drugih glazbenih umjetnika, koje njihova umjetnička sudbina vuče makar i najmanje u ovu glazbenu Meku, kako Englezi ovaj eminentni grad glazbe zovu. Kult klasicizma s Mozartom na čelu i kult opće romantike u

svim mogućim njenim dekadentnim vrstama karakteriziraju Prag prije nove smetanovske njegove orijentacije. Pred Smetanom bio je praškim glazbenim vladarom Mozart. Zato i u Lisinskoga nalazimo mnogo mozartovskoga, pa vam se, kad slušate „Porina", katkad i nehotice učini, da tu i tamo čujete simpatični ton Mozarta, iako Lisinski nije dao onoliko jasne mozartovštine, prekaljene vlastitim Smetanizmom, kao što je to bilo kasnije kod Smetane (Prodana nevjesta"). U melodičkoj lakoći, u harmoničkoj jednostavnosti i jasnoći strukture gdjekojih arija a i same ouverture odražuje se ta lagana i svježa mozartovska nota. Šteta samo, što joj slabe dojam drugi lošiji utjecaji. Nije to samo utjecaj staroromantičke dekadentne opere (Weber, Lortzing i dr.), nego poglavito t. zv. velike opere, koja je bazirala na vanjskoj blještavoj efektnosti, a prototipima njezinima postala su Meyerberova djela „Hugenoti" (1836.) i „Prorok" (1849.). I sam se Wagner u početku bio dao zavesti na krivi put te francuske velikooperne manire. Tim manje se tome mogao oteti Lisinski svojim „Porinom", jer se u ono vrijeme držalo, da je tip historijske opere nerazdruživo spojen s velikoopernom obradbom. Otuda „Porinu" onaj često blještavi i bučni efekat u ensemblima i orkestru. Tek ako apstrahiramo iz „Porina" ove mozartovske, staroromantičke i velikooperne elemente, dolazimo do čistih lisinskovskih elemenata, iz kojih se imao da razvije tip buduće opere našeg glazbenog Juga, kao što se, recimo, iz Smetanine prve opere „Braniborci u Češkoj" (1863.) razvio poslije tip češke smetanovske opere. Uopće se pokazuje velika sličnost između „Porina" i tog Smetanina opernog prvijenca: i jedno i drugo obrađuje historijsku građu iz doba narodnog oslobođenja, u jednom i drugom vrije umjetnikova genijalna individualnost sred raznih tuđih elemenata, koji ne daju, da se ona razotkrije u svoj njenoj čistoći i sjaju, samo što u „Braniborcima" dolazi još i jak elemenat wagnerijanizma. Ako taj opći t. zv. wagnerijanizam označimo ovim bitnim oznakama: nov orkestar, prenošenje dramatske psihološke radnje u orkestar, provodni (značajni) motivi, beskonačna melodija, stroga dramatska i prozodička deklamacija te poseban glazbeno-dramatski stil, — onda nam je odmah jasno, što o „Porinu" glede toga moramo da sudimo. Nema tu ni silnog onog novoromantičkog orkestra, niti se u nj prenosi dramatska radnja, nego se sva radnja očituje u pjevu, a orkestar dolazi tek kao puki pratilac onoga, što se na pozornici zbiva. O beskonačnoj kakoj melodiji ni u najblažem smetanovskom smislu nema u „Porinu" govora, nego se tu još uvijek reda naizmjence suhi recitativ i nedramatska arija po uzoru starih opera. Dakako da kraj toga ni prava dramatska deklamacija ne teče onim prirođenim tokom, kako to dramatski zakoni protiv zakona apsolutne glazbe zahtijevaju. Pa i prozodička deklamacija, premda odaje osobitu Lisinskovu tankoćutnost, nije u savezu s poremećenom dramatskom deklamacijom u „Porinu" dovedena još pravo na čistac, kao ni u Smetaninim „Braniborcima". Provodnih motiva u wagnerijanskom smislu naravno u „Porinu" nema, ali zametak im se bar donekle može naći, naročito u Zorkinu i Porinovu motivu. Porinov se motiv na nekoliko mjesta slabije ističe, a uzet je iz glavnog motiva njegove tužaljke „Zorko moja", pa je u njem sadržana samo karakteristika njegove erotske ljubavi. Zorkin je motiv zacijelo najljepši motiv u čitavoj operi te se u njem upravo zrcali sva idealna nježnost i čežnja djevojke zajedno s potezom izrazite djevojačke energičnosti:

Ističe se taj motiv samo u orkestru, pa je veoma lijepo dramatski upotrijebljen. Od izrazitijih motiva u ovom karakterističnom smislu treba možda samo još spomenuti snažni i radosni motiv slobode. Iz tih motivičkih zametaka razvio bi bio, držim, Lisinski kasnije pravu radnju motiva u pravom glazbeno-dramatskom smislu, a time bi razvio i druge glazbene elemente do jednog izrazitog individualnog lisinskijevskog stila, kao što je to Smetana učinio. O takovu posebnom izrazitom stilu kod „Porina" ne može

biti govora, nego je to naravno neka mješavina stila svih onih raznih elemenata i raznolikih utjecaja, koji se u njem križaju.

IV.

Ostaje na koncu još, da se osvrnemo na ostalu Lisinskovu umjetničku tvorbu. Već kod promatranja, kako se razvija umjetnički individualitet Lisinskijev, opažamo, da raste na tlu vokalne glazbe, pa da odatle smjera dramatskoj glazbi. Obratno dakle, nego što biva kod Wagnera i Smetane a i novoromantikâ uopće, kojima je polazna točka orkestar. Zato im i ostaje i muzičko i dramatsko težište u orkestru, a kod Lisinskoga u pjevu. Baš stoga bi gledišta i bio izvanredno zanimiv dalnji razvoj Lisinskijev prema novoromantičkom idealu, da mu ga je život bio dosudio. Izvršio bi se tu, držim, obratan smjer, nego što je bilo kod Smetane, koji se, dok je Wagner iz pjevača učinio prosti instrumenat gotovo jednak ostalim orkestralnim instrumentima, razvijao sve više prema pjevu, isticao sve više njegove bitne ljepote te izravnjavao do divnoga sklada njegov odnošaj prema orkestru. Lisinski bi se sigurno bio sve više razvijao prema orkestru te tražio tim putem isti cilj kao i Smetana, samo dakako s posebnim svojim i našim karakterom. To pokazuju brojni njegovi muški zborovi, kojima je Lisinski stvorio tip sve naše i kasnije zborne literature od „Prelje“ pa sve amo do Novakova „Gorskog kraja“ ili „Hrvatske“. U muškim je zborovima Lisinski izgradio izrazit i jasan stil te je prirodnom lakoćom svog četveroglasnog muškog stava, koji je zbog svoje jednoličnosti težak za obradu i u koji je uza sve to Lisinski umio da ulije posebnu zvučnu harmoniju, postao najvećim majstorom naše gorske muzike uopće. Tu je Lisinski dotjerao do klasične čistoće i savršenosti, pa je tim postao našim klasikom zborne literature u potpunom smislu. Manje je to postigao u svojoj pjevnoj lirici, premda je njome položio osnov svoj našoj dalnjoj glazbenoj lirici te postao našim Schubertom. Ugođajna lirika njezin je glavni tip, a prožeta je sva dominantnom do sentimentalnosti gradiranom melankolijom, samo što kod obradbe baladičkih sujeta dobiva jasniji i snažniji izraz. To opet odaje njegovo u biti dramatsko umjetničko raspoloženje. Što se pak tiče Lisinskove instrumentalne glazbe, ta je najmanje razvijeno čedo njegove glazbene muze, tako da se glavnih instrumentalnih forma simfonijske ili komorne muzike uopće nije ni dotakao, a tko zna, da li bi i uopće kada bio za njima posegao, sve da je i mogao potpuno izraditi svoju umjetnost, već ako ga ne bi na to navele same naše glazbene prilike, u kojima je on kao jedini snažniji naš glazbeni reprezentant trebao da položi osnov svoj našoj muzičkoj kulturi u svim njenim područjima. Da to ne bi bila apsolutna glazba, već programna, pokazuje već ono malo njegovih instrumentalnih kompozicija, što ih je stvorio, a to je niz od 10 ouvertura, među kojima je uz „Porinovu“ zacijelo najbolja i najplastičnije građena „Bellona“, zatim najbolje njegovo instrumentalno djelo idila „Večer“, - u koju je prenio svu osjetljivost i mekoću duše te je stvorio sjajnu ugođajnu sliku više po deskriptivnoj nego li po psihološkoj metodi u obradbi programne glazbe. Tko zna, ne bi li za „Večerom“ kroz jedan ili dva decenija slijedila naša glazbena epopeja, naša programna simfonijska pjesan, slična onoj, što ju je Smetana stvorio svojoj „Vlasti“, a koje mi ovdje na našem glazbenom Jugu sve do danas ne dočekasmo!

* * *

Stota godišnjica, otkako nam je došao prvi Genij našeg Juga!* Sto godina borbe za narodnu slobodu! Prošli su odonda našim muzičkim lugovima i gajevima mnogi glazbeni Jugovići, ali ne dođe onaj, koga nad Lisinskovom mučeničkom kalvarijom čekamo. Pravi glazbeni Mesija svega ujedinjenoga već Juga! Česima je došao za Smetanom Dvořák, nama je za Lisinskim došao Zajc, ali naša muzička kultura osta još uvijek okrnjena. Nju će tek Došljak Lisinskove tradicije da upotpuni i uzveliča do sjaja, u tom će da bude proslavljena i sva veličina Onoga, koji je morao da umjetničkim i čovječjim mučeništvom otkupi spas budućim pokoljenjima čitavog glazbenog Juga.

* Vatroslav Lisinski rodio se 8. srpnja 1819 u Zagrebu, a umro 31. svibnja 1854. u krajnjoj bijedi. Ove godine proslavljena je 25 i 26. listopada 100. godišnjica njegova rođenja muzičkim slavama i otkrićem spomen ploče.

SILVIN NACOV:

O MIOLJSKOM LETU.

Uz prozore moje kasne cvatu ruže
o bledom suncu Mioljskoga Lěta.
Nad krovom laste u jatima kruže.
na pozdrav zadnji prê dugoga lêta.

Kud oko dopre, svuda divne šare
na humak sveži tek izdahlom lětu
sa smeškom neba jedan ćilim pletu,
ko odar zlatan za posmrtne dare!

Niz brda Jesen nečujnoga kroka
u râvni slazi, ponosna i smela.
Uz ritam mukli potočnoga toka
za sobom vije svoja šaren-vela.

Nabréklih grudi, ko kraljevna, hoda
pod plaštem tkanim s alemovog bleska
diadem bleštav s glave joj se leska,
iz vezen-krila sipa sočnog ploda.

Niz lice mlaz joj gustog curi soka,
a tamjan miris lije se sa grudi;
na rujnoj usni tih se psalam budi
uz senku tuge, što zre iz dna oka.

U čaru svome, ko ohola neva,
na zvuk je gluva nadosetne lutnje,
kad šuma šuštom mrtvog lišća peva
u spletu prošlog spomena i slutnje...

Uz prozore mi zadnje venu ruže
uz bledi poljub Mioljskoga Leta,
a povrh svega moje misli kruže
s njima tajno sretna polet leta.

NOVEMBAR.

Leni prohod kreće novembarskih dana
uza besnu svirku, što je vetar sklada,
uza jecaj bolan opustelih grana,
uza suzu mutnu, što iz magle pada.

Iza nas daleko jednog vedrog Leta
ožari i blesci nečujno se gase,
a oko njih duša kao senka léta
i ostatkom žara večni glad si pase.

Od svih žarkih boja mojih vrtnih ruža
ostalo je samo osamljeno trnje;
od svih lepih sanja, sad se groblje pruža,
pohotnom gde strasti kopaju sve crnje

slutnje ko hijene i rastaču tkiva
nadanja i snova i vezitke sánâ,
a u sloti mutnih novembarskih dana
duša, ko amanet, jedan spomen skriva,

i pod trhom teškim neba mutnosiva,
— dok se u njoj javlja istorija zvana, —
zadnji lovi odsev vedrih majskih dana;
sluteći da dvaput isto se ne zbiva!

PRED ZAMOR.

U prošlosti bezdan nečujno se ruše
mladosti već moje pretposlednji dani;
povrh njih se vedri moji sanci rani
u života zbilji kao biljke suše.

Nemirno iznad njih jedna senka tuge
ovijena leta plaštem davnih želja,
a pod sitnim humkom već budućnost velja
skriva pokopana svoje sanje duge.

Ko jesenje lišće, otrgnuto s granja
zapuhajem mraznim, što na tlima trune,
mojih cvetnih snova latice rune,
a vihor ih jave po svom glibu ganja.

Mladosti već moje zadnji gasnu traci,
da se nikad — nikad ne pojave više,
a u sebi ćutim, gde sve biva tiše;
grobišta gde živog javljaju se znaci.

NA MRTVIH GOD.

Gluvim mirom prve novembarske noći
svečano se ori skladni ritam zvona;
nečujno ga prate suze milijona
i uzdasi bolni u tihoj samoći.

Osećam, gde mnogi spomenci se bude
u tom Mrtvom Godu. Mnogo vlažnih zena
i turobnih misli za povorkom blude
s ritmom muklog marša u prohodu Sêna . . .

U hipnozi teškoj ovog Mrtvog Goda,
ispod humka jednog tužnog zaborava,
smirenim tek sankom što stala da spava,
iskrsnula opet moja prošlost hoda.

U povorci dugoj spomena i dana,
ideja i čežnja, uzdaha i nada,
poriva i snova i večnoga glada,
ispred mene stupa mladost pokopana.

Ko kosturi gadni njene sanje staše,
za mnom viju ruke i glupo se cere,
a svih snova lepih, bez broja i mere,
prazne oči zure, pa me sada plaše.

Ko skeleti truli svi su moji dani
stupili pred mene. Iz šupljih im grudi
ideja i nada orhestar se budi,
da me zdvojnim krikom udno duše rani.

Ko nenadni vihor, sav se svêt taj gane,
pa ko ciklon strašan vrtiti se poče;
ceri se i pišti, da se nervi koče,
peni se i hropti, dok sumrtav pane . . .

U povorci dugoj, uz muziku zvona,
pokraj mrtvih Sena, moja mladost kreće,
bez nade i lêta, bez suze i sveće,
u pustare hladne tajnih regiona.

Za njome se ore zvuci unisona:
bolova i tuga, osame i strave,
Miserere zdvojni preostale jave,
mukli prasak sviju preostalih spona.

Melodija zvona iščezla u sfere.
Još po selu zadnje svećice trepere.
Ispred mojih zena arena se stere,
preostali život gde sam sebe ždere.

PUSTOŠ.

Kuda se je, kuda, moja mladost dêla,
da ni traga nema od njezina cvata?
Gle, već jesen prva mog se bića hvata,
a sumornost mrka nada me je sela!

Kuda su se, kuda, dêli moji dani?
Zar sam bez topline u mrčavi cvao?
Tä već prvi suton evo na me pao,
a srhovi struje nalik hladnoj slani.

Gde se mojih snova raspupalo cveće?
Kud se lepi svet je iluzija dêo?
Na kome je vrhu polet strven seo?
Kome cilju sada moj me Usud kreće?

— Prošlo sve bez traga i mladost i htenje!
Svi su moji dani pusti i bez sunca,
a nad grobom svega duša bolno bunca:
traži mrtve nade i od bola stenje! . . .

EPILOG.

Sve vam nisam dao i neću vam dati
jedan život lepi, što ga tajom snivam,
jer najlepši ritam za se škrto skrivam,
melodija mekih, što ga akord prati.

Sve vam nisam dao i neću vam dati
ćilima vezena s tajnoga povesma,
Proleća dok Svetog brujala je pesma,
a sunčani trak što mladosti ga zlati.

Sve vam nisam dao i neću vam dati!
Dosta vam je suza, što mi oči vlaže
i besnenih noći, što pokoja traže,
nada mnom kad vitlac bolova se sjati!

Sve vam neću dati i nisam vam dao
cveće mojih dana i čar svojih noći.
S njima mrk ću za vas, — za se vedar proći:
tko je plakat mogo i smejat se znao!

ILIJA JAKOVLJEVIĆ:

SIVE DUŠE.

(Poglavlje iz pripovesti „Izgubljeni koraci".)

GLEDAJ ti njega, mamlaza nijednoga! Tako mi Herkulesovih stupova, ako ovaj nije zacopan, evo moja sintaksa i gramatika! — hrustio se grecista Švrakić, unoseći u mali separé „za bolje ljude" mnogo smeha i radosti. Kao uvek, vodio je i te večeri glavnu reč, disponirajući ljude svojom pojavom i dobrodušnom šalom. Društvo se, međutim, ovaj put nije na to obazrelo. Sva je pažnja bila skoncentrisana na poslednje političke događaje i dva su se mlada čoveka oštro prepirala: Hoće li predsednik republike Timbuktu i nadalje ostati suverenom?

Matanu je Spremi ova zagrijanost dobro došla, i on je mirno dovršio svoje dugo sentimentalno pismo. Sav raznežen, bled i sa žarom u očima, pročitao je još jedamput svoj sastavak osećajući prvu senu tuge, što ni to pismo ne će nikad videti njezina lica.

— Micika! Micika! — krivio se grecista, dozivljući konobaricu iz druge sobe. Ta-ko! I sada mi, moje obe džigerice, uteši to mladića! Upravo je napravio na papiru kilometričnu ljubavnu šetnju i sad je setan, kao da je pojeo paprikaš.

— Ali, nemojte! — molio je nespretno Matan Spremo, otimajući se njezinim zagrljajima.

Divne li harlekinade! smejuckao se nezametljivo, promatrajući usto lice čoveka s druge strane stola. Produživao mu je sve markantne crte i, začudo, nalazio da se sve seku u jednoj točki. Atom gluposti! brundao je u ogrlicu, tresući se od zadovoljstva.

— No Amerika, gospodo, zar mislite da će ona to dopustiti?! — pravio se važnim neki čovek u lovačkom odelu. Po glasu je bio Spremi nepoznat. Sedio je na kraju stola, sakriven tamom, i Matan ga nije mogao prepoznati.

— Amerika, nema sumnje, goji za nas žive simpatije.

— Uopće je gospodin Wilson veoma sklon Slavenima. Neki je dan primio u audijenciju českoga poslanika i rekao mu „horošo". To je ruska reč, ali, gospodo, ta reč nije bez značenja...

— Ah, ti si, tako mi Wilsona, glup kao analfabetizam! zahohota Matan Spremo, previjajući se od smeha.

Onaj se nepoznati gospodin osetio povređenim.

— Ja, gospodine, premda nismo ravni i premda me Vi ne možete uvrediti... Ja Vas, gospodine, ako zaslužujete da Vas tako zovem...

— O, da vidimo tu ptičicu! zažmiri Matan Spremo, sagne se preko stola i potraži ga očima. No, pa gde si, slatki brate, da te barem vidim... he, he, he...

— Tu sam! odazva se iz kuta zloban glas. Jedna se čaša zabeli zrakom, kao komad leda, i — Matan se Spremo sruši na pod među pljuvačke i čikove. Topli crveni uzaš kapao je po nečistim daskama. Žute suze, kao talevina žutih sveća, padale su za njim. Cela se soba pretvorila u dugi mračni levak, pričinilo se tako Matanu Spremi. A on je na dnu. I sve stvari padaju po njemu i sve se stvari smeju i kriče i udaraju u pomagljavinu. A nad svima stoje crni cigani — crne i sablasne noćne tice i guču pesmu nepoznatom sutra što će skoro doći.

— Operite mu čelo! — izvi se jedan škripavi glas, a celi hor drugih utanjenih i promuklih glasova zalepršа u pepeljastom zraku malene mejane. I neka krupna masna ruka pređe preko njegova čela, kao četka, puna boje, preko zida. Za nekoliko časaka on je bio povezan i sedio je na svome mestu. Stolica je u jednome kutu bila prazna i on je znao da se netko odstranio.

— Ko je to bio? — upita skromno i preplašeno.

— Iko Prskalo — odgovori netko. Zar ga ne poznaješ?

— Dà, Gospodin s cvetom u zapučku, reče Matan ozbiljno i oseti u tom času posve živo da se njihovi koraci neprestano sastaju. Iko

Prskalo, to ime skriva u sebi toliko matematike i promišljenosti da je najedamput postalo Matanu mistično i — užasno. I činilo mu se da će biti najveće delo njegova života, ako i tu reku prepliva i dostigne obalu. A onda kamo? – naruga se sam sebi i pljucne krvavo. „Na obalu novoga života gde cvate cveće mladosti i lepa Zlata Vladićeva, najlepša među lepima. Slatka slikarica i bogata mirazača. Ma sve što može zaželeti čovek od mesa i duha" — reče u emfazi naših „realističkih romantika" i požali što doista nema u blizini reke da se u nju baci od stida radi ovakova pitanja.

— A voleš li ti spuževe? – tiho će Petar Slomo Andriji Bubalu.

— Ne volem ti ja tako prozaičnih stvari, brte si ga moj. Meni su ti duša lakovane cipele i kožnate rukavice, pa kad iziđem na meraju, ej, da me onda vidiš, effendum! – zaneo se ovaj.

Gazda se pred vratima grlato ispričavao. Nema mesta, ko kad nema! Znam ja, Vi ste stalne mušterije, ali, vidite, sve zaposednuto, šta ćemo? Ali jednu s nogu možete ipak gucnuti — graktao je ugursuski, a pomoćnik je već nosio obojeni tanin pod imenom pravog Dalmatinca.

— Da živi bratstvo radnog sveta! — lomio se od zanosa jedan pijani komunista kod susednog stola, dok je drugi zagovarao pokret za povišenjem plaće.

Neki mladi čovek sav se zabalio od smeha i grli nekog bradatoga Nemca. Sused ga udara u slabine i kaže mu „išaretom" da prestane. Nemac se raskuražio i sve psuje, od pape do crkvenog pometača. Onaj bale pije u njegovo zdravlje. Jedan dobrijan otvorio širom usta i oči, pa se snebiva. Briše nos o rukav i muca zaplašeno. A ne bi li se moglo ići svakog sveca u crkvu i biti sicilista? I muči se da nabasa na koju tuđu reč, makar i madžarsku ili češku, da razloži svoju neobičnu misao. Muči se on, siromah, kao pile, kad ne može da proguta zrno kukuruza.

Onaj, što se oduševljavao za pokret, postaje nestrpljivim.

— Idi na svoje mesto! — reče odlučno i preseče ga pogledom.

— Da se otrezniš! — nasmeje se drugi i zviznu ga šakom u zatiljak.

— Pogodi, ko te udario! – kreveljio se s omladinskog stola neki gospodin u plavom kaputu.

Cigani su zasvirali jače i obesnije. Sve su naše Lenke poterale svoje konje i sve su stvari pitale: Kakva je žalba za mladost? Poslužiteljica je negde ciknula. Valjda ju je netko uštinuo. Grecista se zavalio na stolicu i skandira Homerove stihove. Pri tomu je kod svake stope udarao nogom o stô, da su čaše popadale. Crvena se tekućina užurbano rušila sa stola. Dva se mladića svađala, je li vino pravo, a treći je čekao rezultat.

— I ustade Gospodin, uze čašu i reče učenicima svojim – zapeva onaj treći drhtavo i svečano.

Svi ustadoše. Bila je ideja nova i čarobna. Apostata svećenik pretvoriće noćas ovo vino i svi će sagrešiti. Po svima gostionama biće prolevana krv Betlehemskog Mladića. U celome gradu neće više biti vina. Žežena će krv da gasi ljudsku žeđu, a smeh će njihov da zalaje negde u zakutku.

— I reče Isus učenicima svojim: Zaista, zaista Vam kažem, ovo je – –

— Grom će nas ubiti! — vrisnu gazda koji se najedamput stvorio kod stola. Bio je bled i prestrašen. — U Ime Oca i Sina i Duha Svetoga — krstila se služavka. Nečastivi je došao među nas. Bog nas ostavio, jer kršimo Njegove svete zapovedi. O, spasi Kraljice, Majko milosrđa! — plakala je ženska služinčad. Ustrčala se po lokalu. Za njima su leteli veliki kolobari sivog dima. Kao da je vetar kroz oblak projurio.

— Ubijte ga! – kriknu jedan radnik histerično, a glas se njegov izgubio u orkanu sviju šumova. Negde je staklo zazvečalo. S ulice se odazvalo drndanje kočije. Kroz razbijeni prozor doleteše u sobu krupne kapi kiše, kao prokisli putnici. Pred vratima je pevao neki novi gost jednu sremsku ariju.

— Umirite se! — zaori negde jedan zapovedni glas. Ulicom je proletela druga kočija i čulo se kako pucketaju klobukovi vode.

— Neka bude mir! – vinuo se opet isti glas, još sonorniji i odlučniji. Služavke su prekrstile ruke, a radnici se zagledali izvedljivo. Onda se prosula tuča reči. Teških, tvrdih ubojnih. Reči su padale nesamilosno, i s njima gnjev, prezir i — zapoved. Duše su se pod njima svijale.

— I ja vam kažem: kazniću narod ovaj, kao Sodomu, u ropstvo ću ga opet baciti, kao Izrael i biće među njim plač veliki. I ustaće brat na brata, i trgnuće mač na prijatelja svojega. I nikoga neće biti da u tome času klikn : ko mačem bije, od mača gine! I zaboraviće branitelji slave Moje da ne trebam oružja, jer mogu i sam poslati legije anđela Svojih – propovedao je dalje mladi čovek u ekstazi bola i srdžbe. Radnici su posedali. Omladina se skutrila i ušutela. Vani je još cvokotala kiša i svetiljke se kupale u nakvašenim ulicama.

Nadvladavao je i njih i sebe. Pošao je k njima. On, Matan Spremo, k radnicima. Sa svima se poljubio. Radnici su zaudarali alkoholom i nikotinom. U očima im se pomešaše krv i suze. Jagodične su kosti osetljivo iskočile, a vilice su cvokotale. Započeo je pripovest o prvoj kršćanskoj općini u Jerusalemu. O svetome Ivanu Hrysostomu i mučeniku Tomi Morusu. Duh je Hristov sašao među ove siromašne ljude. Oči su pobožno upijale svaku reč, a u srcu se otvarala sakrivena vrata. A onda je završio s apelom na čoveka Velikoga, unutrašnjeg, dobrog čoveka za koj eg je svaki oblik društvenog života dobar, ako su ljudi dobri. Komunizam, kao individualno vlasništvo.

Povratio se k svojemu stolu. Najinteligentniji među drugovima, odgovarao je na neko pitanje.

— A glavna je zadaća kulturnog Jugoslavena povesti radikalnu borbu proti klerikalizmu — zaključi ovaj važno i ubedeno.

— Platiti! krikne očajno Matan Spremo, i stane se žurno odevati. Platiti! Za mene i onoga gospodina s cvetom u zapučku što je prvi pobegao. Tako. A sad mogu poći. — Tako reče, još jedamput pogleda celo društvo i nasmeje se ozeblo.

— Zbogom, uzdanico našeg naroda! Zbogom liberalci, hedoniste i estete! Budite zdravi i kujte sudbinu našemu narodu!

I kao da ga neka snažna ruka privukla sebi, otetura prema vratima. I onda se, skoro onesvešten, izgubi u kišnoj i prozebloj noći.

U. DONADINI:

NAŠE KAZALIŠTE.

PRVO djelo, što ga vidjeh na bečkoj „Neue Wiener Bühne", „Žuti ljiljan", – neku madžarsku dramu od Biroa, punu jeftinih kazališnih senzacija, sa loci communes modernog kinematografa, moralom treće galerije, kriterijem novinskog uvodničara iz „Neue Freie Presse", revolucijonera od jučer i prekjučerašnjeg skutonoše k. u. k. režima, – ne bi me kao lektira privlačilo da je čitam dalje od treće stranice, ali kad se preda mnom razmaknuše zavjese, sa prvom riječi što je čuh i prvom gestom što je vidjeh, osjetih se silnom snagom povučen da duboko sučustvujem sa sudbinom tih inače tako nemogućih figura, što su se preda mnom na pozornici pomicale, te ne dospjeh da „kritično" posmatram niti scenu, ni režiju, ni igru glumaca: sve je to, pred zbiljom i tragikom, koju sam tamo gledao, iščezavalo i pretvaralo u ništa. Zavjese, što se spustiše i električna svjetla, sjetiše me da sam u kazalištu, i tek sad zapljeskao sam kao malo dijete, kojemu se nešto silno svidjelo. Kad se poslije predstave nađoh na ulici, ja sam u prvom oduševljenju jednim potezom, kao nešto nevaljala, prebrisao sve predstave što ih vidjeh u našem kazalištu. U tim sekundama nije naša pozornica za me više postojala. Tek poslije druge, treće predstave u Burgtheatru, Stadttheatru i ostalim pozornicama mogao sam da tačnije gledam, mirnije prosudim i kritički usporedim sa svim onim što sam vidio u našem kazalištu.

Isporedih ponajprije pojedine tamošnje glumce sa našima, ali tu nisam mogao da nađem nikakovih većih razlika. Dapače! Koliko talenata imamo, koji po snažnoj ekspresivnosti i elanu daleko nadmašuju mnoge bečke prvake: u prošlosti i sadašnjosti. No ne samo među našim glumcima, niti u upravi niti režiji nisam mogao da otkrijem ljude, koji bi jedini bili krivi, da naša pozornica ne daje ono što bi bilo dostojno svih onih faktora, koji je sačinjaju. Koliko finih tonova osjetili smo režijom dr. Gavelle u tako nemogućem komadu kao što su Cankarovi „Hlapci", i koliko smionosti od g. Bacha kad iznaša na svijetlo i daje toliko života tako davno pokopalim i umrlim djelima kao „Matijaš Grabancijaš", „Marojica Kaboga"! Strahovito se protivi mojoj savjesti da pišem nezaslužene pohvale (ujedljive riječi lakše teku pod pero!), ali ovo napadanje na g. Bacha, koje je u posljednje doba postalo tako rekavši „moderno" i tribina da se mnogi naši „poletarci" vježbaju u pisanju polemika, isto je tako neopravdano kao i nekritično, a učinjeno po ljudima, kojima je velika tajna mnoge pa i najjednostavnije kazališne stvari. Ne ću ovdje da spominjem one naše kritičare, koji ne pročitavši djelo pišu kritike; one upravo fizijološki gluhe; one koji još ni danas ne razlikuju posao režisera i scenografa, tako da je skoro redovito za scenu hvaljen ili pokuđen režiser, one koji pojedinom režiseru predbacuju Reinhardta, a da pri tom nikad u životu nijesu vidjeli bar jedno djelo režirano po Reinhardtu; one koji znaju kuditi glumca, što uopće te večeri nije ni glumio, nego ga je netko zamijenio; ovdje ću se da ograničim tek na one, koji jednim potezom pera ruše čitavo kazalište, nemajući pri tom ni toliko znanja da upravljaju s jednim kazalištem lutaka na sajmištu. Po mom skromnom mišljenju može nedostatke kazalištâ, pa i prvih na svijetu, pronalaziti svaki kulturniji čovjek; dok, naprotiv, vrlo malo njih može savjetovati što da se učini i onaj čovjek, koji je vrlo dobro upućen u sve „tajne" kazališta, jer bez poznavanja svih tih „tajna" nemoguće je režiseru iznijeti djelo pa bilo i na najpriprostiji način. Samo duboko poznavanje kazališta i njegovih tradicija, - ne samo svjetskih nego i našega, – uzevši dakako pri tom u obzir publiku koja dolazi u to kazalište, omogućuje da se kaže nešto korisna i od važnosti po njegov razvoj. Ne želeći poimence nikoga da spominjem, konstatujem tu fatalnu činjenicu, da kod nas žele rasulo današnjeg kazališta ljudi, koji ne samo da ne mogu stvoriti bolje, nego uopće nikakovo kazalište. Novine se ne žacaju da donose brbljarije kojekakvih injoranata, o čijem nas „ja" što se toliko isprsuje može da obavijesti samo župni ured. Ne bi li mjesto svega toga neizmjerno bliže bili riješenju našeg kazališnog pitanja kad bi se mjesto tog neprestanog vikanja na gosp. Bacha stala iznašati i m e n a onih, koji bi znali da ga bolje zamijene. Onda bi bar vidjeli takmace i brzo mogli da se riješimo u izboru, ovako ne vidimo ništa. Ne smatram g. Bacha nikakvim genijem, ali davati u jednoj te istoj zgradi operu, dramu pa čak i operetu, a da sve troje bude na nekoj umjetničkoj visini, može jedino čovjek, koji se poslije mnogo godina rada i iskustva mnogo bolje razumije u kazališne stvari od istom kakvog revolucionarnog i nadobudnog genija iz parketa, kojemu se ono što vidi na pozornici ne podudara s nekim „idealnim" kazalištem u njegovoj fantaziji, o kojem bi nam, kad bi ga zamolili, – mislim – vrlo malo znao da kaže nešto konkretna. Ali kod nas, čini se, kao da neki ljudi idu u kazalište samo s tom tendencijom, da pošto po to iziđu iz njega nezadovoljni, što je u ostalom vrlo lako postići i u najboljem kazalištu. Ti ljudi misle da će nam pokazati svoje shvatanje za umjetnost, ako nam kažu samo ono što im se nije svidjelo. Neka kušaju jednom obrnuto, pa da vide, kako polagano micati će se po papiru njihovo genijalno pero! Umjetnost je objavljenje, a objavljuje se onome, koji joj se preda čista srca poput djeteta.

I scena na našoj pozornici imali smo u posljednje vrijeme raškošnijih nego ikad prije. Treba se samo sjetiti divno opremljenih djela po g. Raiću, Krizmanu i Babiću, a fina scena u „Porinu" od g. Šumanovića kazala nam je više nego sto plitkih fejtona.

Ako je tako, gdje je onda krivnja da sve ne ide onako kako bi trebalo? Meni se čini u

cjelokupnom duhu koji vlada u našem kazalištu. Krivnja leži na svima jednako. Ovu svoju tvrdnju ilustrirat ću najbolje, ako kažem kako je iznešen na pozornicu moj „Bezdan", pošto je to jedini komad, gdje mi je bilo omogućeno da posmatram njegov razvoj od podjelbe uloga pa do posljednje reprize.

Počinje se tako da, prije nego što se u opće stanu obdržavati pokusi, pleše djelo na repertoirnoj cedulji, i to, ako je sudbine mog „Bezdana", čak i nekoliko mjeseci. Jedva je odredjen prvi pokus (čitaći) oboli jedna glumica. Na cedulji osvane nešto novo. Glumica ozdravi, ali najednom dolazi nekakav neodgodivi jubilej. Djela opet nestaje sa cedulje. Još nije ni svršio jubilej, dolazi neka nova opera, koja okupira sve pokusne dvorane. Jedan pjevač oboli, pokusne dvorane su slobodne, djelo opet osvane na cedulji. Pjevač ozdravi djela nestaje. Tu se eto najbolje vidi s kakovim se sve poteškoćama mora da bori kazališna uprava, koja u istoj zgradi mora da daje dramu, operu pa i operetu. Kako je meni kao autoru bilo gledajući taj čudnovati ples mog prvog djela na repertoirnoj eedulji, o tom mislim ne treba ništa da kažem!

No autorove neprilike počinju davno prije toga. Već kod podjelbe uloga zamjerili ste se do smrtnog neprijateljstva svim onim glumcima, kojima ste podijelili male uloge ili uopće nikakvu; pa ako konačno ipak uspijete gdjekojemu dokazati, da talenat njegov cijenite i poštujete, ali mu ulogu nijeste mogli da podijelite iz posve drugih razloga, onda glumac izbacuje svoj posljednji monstruozni adut, predbacujući vam, zašto niste pisali ulogu baš za njega samoga. Karakteri i tipovi u duhovnom svijetu jednog autora morali bi se prema tom shvaćanju ograničiti na broj članova jednog kazališta. Vrlo uzak horizont! Djela pisana za glumce ne smatram ozbiljnim umjetninama ni onda kad ih pišu majstori, a glumcu su sramotna koncesija što u velike opravdava sumnju u njegovu genijalnost. No sve je to našem glumcu bijedna sofisterija, i od dana, kad im nije dao uloge, mora jadni autor da se boji nevidljivih i vidljivih njihovih osveta „na kopnu, vodi i zraku". O osveti, kojoj ste izloženi sa strane onih što dobiše male uloge, govorit ću malo kasnije.

U „Bezdanu" htio sam u prvoj slici da iznesem tmurno, nervozno raspoloženje jednog društva, koje se cijelu noć vuklo po kavanama, svršava pred zoru u privatnom stanu u nekim trivijalnim očajnim razgovorima. Teško, sumorno raspoloženje; cinične duše potonule na dno, koje sve, što dođe u njihovu sredinu, truju, blate, prljaju i povlače za sobom u bezdan iz koga se duše plemenite, ali moralno slabe kao Šubić, tek nemoćno trzaju, nemajući da ga se oslobode herojske geste i tonući u flagelanstvu ponižavanja sebe samoga sve dublje i dublje. Raspoloženje je grozno i premda štampano iznaša tek jedan arak, mora da sa pozornice djeluje kao vječnost. Da dobijem umjetnički istinski tu sliku, podijelio sam te uloge prvim našim glumcima, no pošto te uloge dolaze samo u prvoj slici i jer su „sporedne", vratili su za par dana, sa raznim izlikama, dva glumca svoje uloge, i to nota bene oni, čije su uloge, među tim malima, bile najveće. Pokušavao sam da opravdam čin te gospode, što mi nije uspjelo. Mišljenje, da dobri glumci treba da glume samo prve uloge, učinilo mi se baš tako, kao kad bi se u jednom orkestru zadovoljilo samo sa dobrom prvom vijolinom, dok bi izvađači na svim ostalim instrumentima mogli da budu posve obični diletanti. Ja ne mogu da dijelim uloge na male i velike, nego samo dobre i loše. To dijeljenje umjetnosti po kvantitetu dovelo bi primjerice u literaturi do toga, da bi umjetninom smatrali epos, a poricali to lirskoj pjesmi. Mogu reći da sam često sa kakvom malom ulogom bio zadovoljniji nego sa izvedbom cijelog djela. Međutim nije mi preostalo nego da se pomirim sa sudbinom. Konačno su se ipak sve one male uloge u „Bezdanu" nalazile u rukama pojedinaca, koji su ih mogli da briljantno izrade. No počevši od prvog pa do posljednjeg, sa svih tih lica odražavalo se nezadovoljstvo. Počeli su pokusi i dogodilo se to, da su glumci koji sudjeluju u tom djelu, bili potpuno na okupu j e d a n j e d i n i p u t i to na — generalnom pokusu! Od jedno deset pokusa pokušavana je prva

slika skupa sa generalnim pokusom u svemu tri puta, gdje je uloge pojedinih odsutnih glumaca morao da igra sam — g. režiser — dr. Gavella. A na kakav samo način održana su i ta tri pokusa! Ni traga ozbiljnosti i poštovanja ni prema svom zvanju ni prema djelu! Ono desetak riječi, što ih ima da kaže svaka osoba u prvoj slici skoro nijedan glumac nije znao na pamet. Dok je jedan ulogu govorio (glumio uopće nije nitko!) dotle mu je drugi šapćući pripovijedao „viceve" ili pravio zlobne opaske na račun onih, koji su glumili glavne uloge. Režiser, na moje najveće čudo, nije uopće imao nikakva upliva! Ako sam se ja sâm usudio da, i ne znam kakvom učtivošću, prigovorim takvom postupanju, odgovorilo mi se s visoka, „kako mi u opće pada na pamet tražiti od tog i tog genija da uči tako malu ulogu". Vrativši se očajan sa generalnog pokusa stavio sam doista svoj posljednji adut samo na tu „genijalnost", no gledajući na premijeri fatalnu prvu sliku od užasa dizala mi se kosa na glavi. Na reprizi vidjeh, kako se poslije prve slike ispražniše dvije lože, no potpuno shvatih te ljude, htijući da zazviždim u sred scene. Mjesto tmurnog očajnog „adagia" tekla je radnja u nekom besmislenom „alegretto" tempu; mjesto jasne slike nekakav kaos, gdje ni sam đavao nije mogao što da razabere, a mjesto teksta slušao sam glumačke improvizacije. Ni malo se nisam začudio, kad mi je poslije predstave stao jedan gospodin da pripovijeda o nekoj slici što se zbiva, „u kavani" i kad sjutradan jedan kritičar pisaše o kaosu, gdje su se pojedina lica mogla razlučiti tek po imenu štampanom na kazališnoj cedulji.

No nije tako bilo samo sa manjim ulogama. G. Borštnik, kojega sam oduvijek poštovao kao jednoga od prvih naših glumaca, markirao je svoju ulogu, zbog nekih razmirica s g. Raićem, u velikoj sceni druge slike sve do premijere, ne mogavši ni tu ništa da dade, tako da je i ta scena propala.

Ako se ovakve užasne stvari događaju i kod izvedbe drugih djela; ako i tamo režiser nije autoritet, pred kojim glumac mora da drhće (ne kao činovnik pred svojim šefom, nego kao umjetnik pred umjetnikom!) onda ne treba ništa da se čudimo, ako tako često na premijeri gledamo djela u onoj fazi u kojoj genijalan režiser istom počinje da od rastrganih slika stvori jedinstvenu i muzikalnu cjelinu. Muzike! Kada ćemo i toga moći od naše drame da zahtjevamo?!

KRITIČKI I ZNANSTVENI OGLED

PRERADOVIĆ KAO NJEMAČKI PJESNIK.

Ove je godine izašlo novo izdanje djela Petra Preradovića pod naslovom: »Djela Petra Preradovića.« Prvo potpuno i kritično izdanje. Priredio dr. Branko Vodnik. Zagreb 1919. Tisak hrvatskog štamparskog zavoda D D. Knji. 1. II.

U drugoj knjizi prvi put se nalaze i »njemačke pjesme« i to na strani 277—406. Na strani pako 410 govori se u prilogu knjizi u bilješkama o Preradovićevoj njemačkoj poeziji. Uvodnik govori o udesu Preradovićevih rukopisa njemačkih pjesama ovo: »Sreća, što se za Preradovićevu njemačku poeziju počeo zanimati u pravo vrijeme pok. M. Šrepel, kad su još svi rukopisi bili u rukama pjesnikova sina Dušana, koji je umio očevu ostavštinu lijepo čuvati. Bio je doonda nestao, nažalost zauvijek, samo Preradovićev njemački prijevod I. pjevanja Gundulićeva »Osmana«, što ga je Dušan Preradović bio poslao Franu Folnegoviću (isp. pisma M. Šrepela Dušanu Preradoviću od 20. I. 1890. 3. II. 1890. i 1, V, 1891, u arkivu Jugoslav. Akademije). Kad je M. Šrepel priređivao I. Matičino izdanje »Izabranih pjesama« (1890.) poslao mu je radi studija D. Preradović svu Preradovićevu njem. poeziju. Po dopuštenju vlasnika Šrepel je dao za Maticu Hrvatsku prepisati s izvornika ove njemačke pjesme, da se tim prijepisom u Matici Hrvatskoj mogu služiti oni, koji se žele baviti proučavanjem Preradovićeve poezije (isp. pismo M. Šrepela D. Preradoviću od 8. II. i 1. III. 1890), Taj prijepis nalazi se sada u sveuč. knjižnici u Zagrebu pod signaturom P. 4047 s naslovom: »Njemačke pjesme Petra Preradovića. Originali u Dušana pl. Preradovića.« Na kraju Prijepisa ima bilješka o pjesmama koje nijesu prepisane. Za taj prijepis kaže Vodnik, da je sreća te se nije izgubio, jer su poslije njemački autografi pjesnikovi u akademiji izgubljeni i to većim dijelom. Kad se prijepis i preostali autografi isporede dolazi se do zaključka, da su zapravo izgubljene samo dvije Preradovićeve njemačke pjesme i to: »Der edle Graf« i šaljiva poslanica »Lieber Freund«, kojih nema ni među autografima u arkivu Jugoslavenske Akademije ni u Prijepisu. U svojem je izdanju poredao Vodnik Njemačke pjesme prema vremenu postanja, koliko je to mogao na osnovu kriterija, što sa sigurnošću, što s vjerojatnošću odrediti ... Pisac, koji je naumio izdati potrebnu študiju o Petru Preradoviću kao misliocu i umjetniku, odustao je privremeno od te namisli, jer bi mu knjiga previše narasla. Prijepis njemačkih pjesama ispoređio je s izvornicima i čitao jednu korekturu dr. G. Šamšalović.

Prva pjesma njemačka, što dolazi u ovoj zbirci po redu zove se: »Der Brand von Neustadt« to je kako je poznato prvi pokus Preradovićeve muze. Zapravo je to njegova školska zadaća iz g. 1834./35. u stihovima, a ima i školsku ocjenu sa: Eminentia s opaskom: »Als erster Versuch, verdient er Beifall, wenngleich das Metrum nicht überall festgehalten ist!« U zbirci dolaze dakako i »Lina-Lieder« njemačke Preradovićeve pjesme, koje je već prvi put štampao M. Šrepel u I. knjizi »Građa« Jugoslavenske akademije. Nastale su te pjesme od oktobra 1851. do augusta 1852. u Zagrebu.

Na strani 308. donosi Vodnik njemačku pjesmu pod naslovom: »B e e t h o v e n«

Ta pjesma počinje sa stihovima:

Abgestreift das Band der Grüfte
Und verschreckt sich findend kaum
Flog die Seele durch den Raum
Dünn und leicht gespannter Lüfte.
War das Blitzen, war 's ein Laut?...

Svršava pako u Vodnikovoj zbirci stihovima:

Und der Meister neigt das Haupt
Frage hier die Siegsgefährten« —

Iza tih stihova stavio je Vodnik bilješku — Nedovršeno. — No dakle ja bih gospodinu dru mogao poslužiti i kazati mu i nastavak te pjesme.

Taj glasi:

Und der Meister wiegt das Haupt
»Frage hier die Siegs'gefährten,
Sie auch trog oft rascher Muth;
Doch kein Tadel folgt verklärten,
Und der letzte Schritt auf Erden
Macht den letzten Fehler gut.
Geister können ja nicht sünd'gen!
Wenn die Schüler breit verkünd'gen,
Noch es ahmen in Geduld,

Ihnen ist, nicht uns die Schuld.

I tako još dalje ide osim ovih još četrdesetak stihova. Pravi svršetak je ovo:

Um den Aufgenomm'nen her,
Wird 's von Grüssenden nicht leer.
Shakespeare winkt ihm mit den Händen
Zeigt Lope de Vega ihn,
Klopstock, Dante, Tasso wenden
Ihre Blicke freundlich hinn. —
Einer nur steht noch im weiten
Wartet, bis die Fluth verinnt,
Kommt jetzt näher, hinkt im Schreiten,
Kräftig sonst und hochgesinnt.

Byron ist's, der Feind der Knechte,
Misst ihn jetzt mit stolzem Blick,
Beut ihm schüttelnd dan die Rechte,
Wirft das Auge scheu zurück;
»Bist du gern in dem Gedränge?
Magst du gern bei Vielen stehn?
Sieh dort dunkle Buchengänge,
Lass uns miteinandergehen.

Tako bi bila Preradovićeva pjesma dopunjena, samo nažalost to nije Preradovićeva pjesma, već je to pjesma slavnoga njemačkoga pjesnika Franje Grillparzera. Ja sam svoj dopunjak prepisao iz izdanja: Grillparzer's Sämmtliche Werke. Stuttgart, Verlag der J. G. Cottä'schen Buchchandlung 1872. 8 Bd I. st. 107—111.

Mislim, da se ta pogrješka u »kritičnom izdanju« Preradovićevih pjesama ne bi smjela dogoditi. Bilo kako mu drago, treba uvijek oprezno postupati s njemačkim pa i drugim piesničkim ostavštinama naših piesnika, jer je poznato, da su oni za svoju porabu u svoje upisnice prepisivali, za študij, pjesme drugih pjesnika i stvarali si tako zv. kolektaneja, florilegija, male antologije, što uostalom čini i svaki bolji đak na srednjoj školi. **Dr. V. Deželić.**

NAŠA DRAMA 1919. GODINE.

Do dana, kada ovo pišem, odigrane su u našem kazalištu četiri drame. Osim toga ima da dođe na red Krklecova »Grobnica« i Ketrovićev »Čvor« (komedija).

Ne marim ispitivati, da li su sva ova djela dobitak za kazalište ili nisu jer to pitanje i nije toliko važno već i zbog toga, što kod nas često propadnu i najbolje stvari Ukus većeg broja naše publike traži od kazališne uprave, da mu se zadovolji, i tako dolazi do kompromisa između umjetnosti i novaca Jedared ispadne čitava stvar srećno, drugiput nesrećno Ta novac je bio od prvih početaka našeg pozorišta najvažnija stvar. Gurava muza financija često je kod nas vukla za kosu Taliju Sudbina lijepih, da im se ružne svete

Početak ovih predstava bila je Strozzijeva romantična aktovka »Alanka« Komunistička politička misao, koja ruši svaki oblik pokrajinskog patriotizma za volju općenitih čovječanskih ideja, nije našla najsretnije obradbe, a g Strozzi nije tude ni kao autor ni kao glumac doživio većih uspjeha. osim sasvim nepovoljnih recenzija i pljeskanja u gledalištu.

Daleko je uspjelija Donadinijeva drama »Bezdan«, Tragedija jednog čovjeka, koji u vrtlogu ružnog svijeta, u bezdanu svih mogućih i ne mogućih gluposti i gadarija, hoće ipak da bude dobar, prikazana je u toj drami prilično dobro. No kako je to prva autorova drama, pisana u ranim njegovim godinama i prije potpunog iskustva u pozorišnim stvarima, nije tako krepka i toliko tehnički dotjerana, da bi nas mogla posvema zadovoljiti. Ali jedno je sigurno da »Bezdan« pokazuje očiti dramatski talenat autorov, to je u toj drami vrlo simpatično te donekle opravdava njeno prikazivanje.

Sasvim je protivno s Bartulovićevom »Kugom«. Kažu zlobni ljudi, da je Bartulović htio ponajprije napisati fejton o pljačkama, lupanju prozora i boljševičkim budalaštinama za vremena prevrata. Docnije se uvjerio, da zvuči sasvim drugačije, kad se prozor razbije na pozornici, nego kad se razbije u fejtonu. A onda, kazalište nosi više nego novine, i otale zaključak: hajde da pošaljemo tu kugu prevrata na zagrebačko pozorište. To, što sam rekao. možda je samo anegdota, ali na stvari je to, da »Kuga« nije drama uopće, i da u njoj nema, na žalost, ni mrve onoga, što se zove umjetnost.

Cankarevi »Hlapci«, djelo dosta tendecijozno i nikako jedno od najboljih njegovih djela, nije doživjelo željena uspjeha. O toj se stvari dosta pisalo: povoljno i nepovoljno. Nije to bio uspjeh u pozorištu, niti reklama piscu. Čemu se dakle baš ta stvar prikazivala, ne znam.

G Ogrizović dramatizirao je poznati Mažuranićev ep »Smrt Smailage Čengića«. Moram iskreno priznati, da nisam prijatelj ovakovih dramatizacija, bile one i scenski uspjele. Onaj kondenzovani sadržaj epa izgubio je mnogo Ogrizovićevim parafrarizanjem. a zapaža se čak i to, kad prestaje Mažuranić a počinje Ogrizović. Osim toga, mišljenja sam, da sama ličnost Smailage Čengića nije dostatno dramatski iznesena, te da joj manjka baš ono, što treba da bezuvjetno ima glavno lice u drami. Zato ispada čitava stvar više kao niz slika, vezanih slijedom događaja u vremenu, no kao dramatska radnja Smailaga mora umrijeti, jer je tiranin i krvnik raje crnogorske On se gubi sav u ubijanju. On ubija i umire ubijen. Taj siže nije dramatski, jer time, što gledam, kako netko ubija druge iz puške, na kolcu ili vješalima, a ne vidim, što se zbiva u duši njegovoj i kako on zbog te krivnje treba da strada gledam samo jednu činjenicu, koja izazivlje drugu. Između tih činjenica stoji praznina, koju valja ispuniti, a koja u Ogrizovićevoj drami nije ispunjena. Inače je cijela drama virtuozno sastavljena i bogata šarenilom scenskih slika. S njome je zadovoljen naš plemenski ponos sasvijem, a umjetnost samo djelomično.

Kako vidite, malena bilansa, no utješno je to, da se naše kazalište ipak podiže; da je u njemu jedna klica težnje za pravom i velikom umjetnosti.

Jurković.

GROBNICA.

(Rapsodija u tri dijela. Napisao Gustav Krklec. Izišla kao prvi broj »Scene«, što je izdaje g. Tito Strozzi).

Sa svojom zbirkom virtuozno sastavljenih pjesama dokazao nam je Krklec da je talenat, no on je previše sretan i premalo umjetnički religiozan, a da bude i pjesnik. Na svijetu ima puno pjesničkih duša, osamljenih sa svijetom svojih doživljaja. Pjesnik, kao i svaki umjetnik, je onaj, koji je moćan da nam dade oblike tog svog unutrašnjeg nevidljivog svijeta. Krklec se previše sretno, lako i svjesno služi tuđim oblicima, tuđim idejama i tuđim gestama, što pripadaju dušama drugih, za koje vjerujem da imaju svijet nimalo sličan Krklecovom. Krklec se ogriješio slično kao i mali Šimić, što je prisvojio bizarne oblike stihova modernog njemačkog ekspresijoniste, što se, ako su iskreni, rodiše u dušama i nuždom koju Šimić ne može niti da sluti. Vrlo je nepjesnički uzeti tudji oblik, u kojemu je vlastiti osjećaj, ako doista postoji, osudjen na sterilnost i mora da zakržljavi kao noga u kineskoj cipeli. Grijeh je to prema vlastitoj duši. Mladi pjesnik pročitavši čitave literature može mjestimice da podlegne jednom moćnom stilu i načinu izražavanja, no u našu dušu strujati će snaga osjećaja i inspiracije iza redaka i riječi, ako i nisu originalne, ali varirati tuđe oblike i ne dati nam iza tih redaka, u kojima može biti na pretek muzike vokala i konzonanata, ništa svoga, znači duboko se ogriješiti o umjetničku savjest. To znači riječima, tonovima i bojama prekriti prazninu vlastite duše. Čin sličan onome kad se samo sa dobrom garderobom i krojevima, učinjenim prema nekim pomodnim modelima, želi ući u društvo u koje se ne pripada. Odijelo ne čini čovjeka, djela raskrinkavaju.

Pristupiti poslije gospara Ljube Babića zagorskoj kuriji, a ne dati nam ni trunka poezije što nam je daje Babić, ispuniti jedan prostor gospodskim pokućstvom sa osobama, koje ne znaju kako da se kraj njega kreću i ponašaju; objesiti na stijene portrete starih plemića, a aranžirati pod tim scenu, kakva može da se zbude jedino kod kakvog seoskog gazde ili malovaroškog činovnika, znači silom htjeti doći u društvo, za čiji se ton i sadržinu nema nimalo osjećaja ni poznavanja, i od kojega dijeli duboki jaz da ga se shvati i dostojno iznese u jednom pjesničkom djelu. Ne možemo da vjerujemo u plemenitaški naslov Martina Strelca, bludnog raspikuće sa karakterom skorojevića, koji svoje dijete prodaje samo za »barunatski« naslov. Gesta dostojna ratnog milijunaša, a ne jednog plemića! Premalo je tragičan da bude junak jedne drame. Po nijednoj riječi ni gesti ne možemo u »propalom barunu« naslutiti aristokratu, koji to ostaje, bar po nečem izvanjskom, mogavši pri tom moralno ne znam kako duboko da propadne. Najveća karakteristika, koju je Krklec na toj osobi otkrio jest ta da ne može izgovarati slovo r; da govori mnoštvo njemačkih riječi, i da se napije u drugom dijelu (prema riječima Petrovim) »kao svinja«, što sve može da bude blijedi tip (ne karakter) jednog čovjeka, koji je više »propao« nego »barun«. Ako se ovamo pribroji Olga, Strelčeva žena, u kojoj vidimo samo prevarenu ženu, što davi Rozu, ljubavnicu svog muža, u času kada to nitko ne može da sluti, i Anku, kćer Strelčevu, što polazi za tog navodno »propalog baruna«, koji joj se gadi, samo zbog naslova »barunice« i jednog automobila, onda sve to ne može da stane u okvir jedne rapsodije, a još manje u odaje jedne zagorske kurije iz koje nam izidje tako simpatična ekselencija kao »ilustrissimus Batorić« nego sve te figure, pogotovo onako kako ih Krklec pred nas iznosi, mogu da budu junaci jedne operete: »bourgeois gentilhommes« dostojni smijeha Molierovog.

Ni Petar Strelec, koji nakon što čuje za propast stare kurije, dobiva volju »za partiju preferansa«, a plane i bježi od kuće tek kad čuje za nedostojnu nakanu svoje sestre da podje za »propalog baruna«, ne spada ni po čemu u odaje sa »starinskim, hrastovim pokućstvom«, gdje na »stjenama u pozlaćenim okvirima vise portreti starih Ilira«. Na svakom koraku osjeća se u tim osobama neki dotepeni buržoa, čija nazočnost i sve što čini u tom otmjenom gospodskom okviru nije nego obična blasfemija. Barica i Jožek posudjeni skupa sa svojom kajkavštinom iz prekrasnog Matoševog soneta, gadni su kod Krkleca, kad se (Jožek) za krunu klanjaju poput paščeta »propalom barunu«, a lažni su i smiješni kad govore o mjesecu kao osobe iz Wildove Salome ili po gdjekoji naš neoriginalni lirik. U svemu dakle rapsodija bez pjevača, plemićski dvorac bez plemića. Jakob Škvorčić jedina osoba u cijelom djelu, koja spada u okvir jedne drame i osvaja toplinom, premda i previše podsjeća na liječnika iz »Ujaka Vanje«, obični je pučki učitelj i jasan dokaz da je Krklec prešao prag nekih prostorija, ne mogavši da osjeti njihovu tragediju i ljepotu, a još manje da to iznese u jednom djelu.

Kad pred tako lošim djelom čitamo Krklecov predgovor, gdje se, falzificirajući dosjetku iz jednog Matoševog fejtona o tri Augusta (Šenoa, Harambašić i Matoš) stavlja bez ikakvog poštovanja i pijeteta u red tih naših velikih pjesničkih, i tako malo u životu sretnih duša. onda čovjek ima isti gadan osjećaj, kao kad gleda, kako se buržoa Martin Strelec bani s plemićkom titulom po prostorijama stare plemićke kurije. Ne kazuje nam nimalo onoga kojemu »književnost postade sudbinom« (fraza, koju je Krklec pozajmio od literata u čije društvo dolazi) nego čovjeka koji jeftino želi uspjehe, a ni izdaleka mu nije stalo do toga da podje onom divnom, ali bolnom i krvavom, stazom jednog pjesnika.

Na Krklecu je da u prijateljskoj nakani shvati ovo mojih par riječi, odbaci laž, i, ako ima dušu pjesnika, podje u lijepi svijet svojih mladićskih sanja i ideala gluh za sve lažne riječi i hvale ulice.

U. Donadini.

U ĆELIJAMA.

(Pokojnome Svetozaru Ćoroviću.)

U svoje vreme ne bejaše Mostar ono što je danas. Tamo gde je sada katolička crkva, pa »rampa«, pevačko društvo i nekoliko kavanica i ćumerića, stojale su nekoć bašče i haremi. Sakrivena od celoga sveta skakutala je Radobolja i po njoj devojke sojevićke i morazače. Onda bejaše život mnogo drukčiji i narod se delio po mahalamu. Kone su se svakog dana sastajale uz džezvu crne i u sahanima pošiljale jedna drugoj pirjane i dakonije. Muškarci su vodili mejdane u malenim mejanama, i svako je imao svoj nadimak: Marka Kraljevića ili Petra Mrkonjića. Onda je grad bio pun gazda i gazdarica. Dobivati »dva forinta ipo« stanarine na mesec, bio je dokaz bogatstva. i za takova se čoveka govorilo da je »jedan po jedan«.

Iz ovog je sveta izrastao i pokojni Svetozar. Među tolikima što iskočiše iz lisaka i ne postadoše bojdžije ni bojadžije, a danas i šverceri, bacio se na čudne poslove što se zovu književni rad. U Mostaru još i danas naziva to narod »mećanjem u novine«, a u vreme, dok još nije bilo u gradu električne rasvete, no dosta pometača, cenili se ovi ljudi kao — fenjerdžije i smetljari. U gradu gde gazde idu pre podne u kavanu na »ibrik crne«, a posle podne da popiju vodu, i gde je tamburaše zamenjivao crni Arnaut sa svojom borijom, a dobro plaćene lude Auguste jeftina budala Mateša Makinjaš — neka ga Bog pomiluje! — nije trebalo biti suviše osetljiv da rezonuješ na sve ove tragične smešnosti ovog osebujnoga »mileta«. Cela jedna klasta kritičara iliti sprdavaca razvila se ovde i još danas uspeva. Talentirani, kao svi stanovnici ovoga nebolikog šehera — kasaba je reč uvredljiva — dadoše oni Austriji najbolje džepare, Jugoslaviji švercere i redare, a književnosti nekoliko istinskih umetnika.

Ovo što sam spomenuo neka se shvati kao svet pripovedalačkih i dramatskih produkata pokojnog Svetozara. Mesto pustih sadržaja i naslova ja ponavljam reč Mostar i stavljam točku. I ako kažem da taj, danas kao i uvek, ćiftarski grad ima svoj individualni život, englen i marifetluke, povučena je i razlika između Ćorovića i ostalih naših književnika. Pa i onda, kao u ovoj pripovesti, kad se radnja ne dogada u Mostaru, nego u kaluđerskim ćelijama. Najpre: otac Janjićije, Prokopije, iguman i ostali. Sve su to mostarske naprasite i trbušaste gazde i bekrije. Naše stare korenike. Ali žive, nezaboravne i točne. Prikazane više u akciji, nego pripovedanjem. A Jevrem, ona pustahija što se uvlači u manastir da jevtino žive i preživa a još se jevtinije oženi, ako to nije mostarska liska, onda ja bacam zauvek pero iz ruke i ne mrčim više hartije. U Mostaru gde se omladina odbijala leti na »sillah«, t. j. bežala od kuće, tukla se s pudarima i grešila na Neretvi, a zimi se davala na zanat i tako ga izučila kad i njezini drugovi sveučilište, žive tisuću Jevrema, a bojim se i više.

Za vreme rata, patio je ovaj grad od glada, lošeg načelnika i frankovaca. Danas trpi od radikala i bajate duhovitosti. Bačen iz njega ovamo, preko Save kao kakovom balistom, konstatujem to za Mostar, a potonje i za Svetozara Ćorovića. I žalim što pokojni Svetozar često nije znao. ili mogao, da se otrese one malogradske smešnosti, i što mu se ovo čini duhovitošću: kada kakav deran prišije nekomu rep, ili što slično. I jer je zaboravio da ni folklorista, ako hoće usto biti umetnikom, ne sme biti duhovit kao malovaroški bangaloz Ova knjiga uza svu pismenost, smetala me često, kao tesan kaput ili preširoke hlače. Poznajući dobar deo njegovih radova, a osobito vrelo iz kojeg je srkao, ja razumem tajnu njegova stvaranja. Kao vojnik u Györu, družio se mnogo s mostarskim dangalacima. I kada se jedan dosetio da iz vojničkih knjiga prepiše sve Jaganjce Alije i Jablane Mustafe, te iz ovih prezimena sastavio prostački šaljivu i folkloristički vrednu pripovest, dodao je i sam Svetozar u šapirografiranom izdanju nekoliko svojih opazaka. Ova anekdota dosta jasno osvetljuje ovoga čoveka. Poznavanje naroda i njegovih smešnosti. To je jedna karakteristična crta. A druga je ova: potpuna sraslost

s ovom darovitom no nekulturnom masom. U toj sintezi samo što se nije posve izgubila njegova individualnost. I tako, eto, nalazimo i u ovoj njegovoj knjizi vanredno žive opise što se kasnije skliznu u literaturu da se na prikazanom teritoriju gramofonskom točnošću reprodukuju detinjaste komedije. U knjizi, punoj radnje, gde se humor nalazi više u situacijama no u rečima, pokazao se je i taj humor katkada banalnim.

U ćelijama. To je naslov, točan i koji mnogo govori. U ćelijama nisu zatvoreni samo kaluđeri, no i sam pokojni Svetozar. Za života u najužasnijoj ćeliji što se zove nekulturna provincija, tamnica i kasarna, a nakon smrti u još tešnjoj ćelijici na Suvodlini. Imao je tragiku da se rodio i odgojio u gradu koji je samo »prestolonaslednik« Sarajeva. Tamo je i radio. I patio. Kao taoc. Tamo je i umro. Sve usprkos čangrižavim Srpčićima i Hrvatićima, radio je za zagrebačko, kao beogradsko i sarajevsko kazalište, a ovu mu pripovest izdade »Matica Hrvatska« To je bila jedina osveta ljudima radi kojih je stradao, kao čovek i književnik. I kao književnik. Jer su stvari pokojnoga Ćorovića suviše lokalne i blize samo onima o kojima govore. A jer ove, koliko nisu analfabeti, zanimaju samo šaljivi listovi i Hartmannovi kalendari, on će ostati nečitan i spremljen u herbarium književne povesti. Ja te zato, dobri pokojniče, veoma žalim. No molim te da se odviše ne grizeš. Jer zaista je bolje ne imati nikakove publike, no svakojaku.

Ilija Jakovljević.

OBJAVLJENJE.

SNOVIĐENJE U TRI SLIKE.

Napisao **Milan Ogrizović.**

(Svršetak).

Brat (koji je dojurio s lijeve strane, viče): Al nije bila mrtva! Prevara! Sugestija je toga liječnika. On: Ja sam uskrsnuće i život. Tko u mene vjeruje, oživjet će, pa makar već i umro, i ozdravit će. Bolesnici: O Hriste, izliječi i nas, daj nam mir! Brat: To nije Hrist. Ta to je liječnik i varalica. On: Odstupi, sotono! Vi treba da vjerujete. Molite se Onomu, koji je u nama sakriven. Oče naš... U ime Boga ozdravite! Bolesnici (ozdravivši kliču): Čudo! Povedi nas sa sobom! On: Hodite do Oca! Sve će vam se samo reći! Prvi invalid (ozdravivši): Sad je moja slika gotova (naime žena, gdje kleči u crkvi i Hrist i ozdravljeni bolesnici). Drugi invalid (ozdravljen odbaci štake): O pjevajte svi Njemu himnu mira! On: Svi pođite do oca mojega. Drugi invalid (intonira svoju himnu): O Bože na visinama, objavi se u dušama! Povedi nas u vječni kraj i mir nam daj! (On i Ona idu po uzvisini naprijed, a svi u povorci za njima. Orgulje prate pjesmu.)

Duhovnik (doletio s desna, stao i zapanjio se): Što je to? Redarstvo! Straža! Sve zatvorite! (Odjuri opet natrag.)

Duhovi (javili se iz gaja): Mjesečina sja. Jel te, dušo, strâ?!

Treća slika.

U »trećoj slici« prikazuje se borba »brata« i »muža« (zlog i dobrog duha) za ženu Dobri duh pobijedi.

5. Pošto sam naveo ideju ili glavnu misao i sadržaj drame Objavljenja, treba sada da se pobliže upoznamo s licima, koja radnju drame izvode ili bolje reći s njihovim značajevima, jer o crtanju značaja ovisi vrijednost i znamenitost drame. U običnim dramama vrše radnju lica u spoljašnjem svijetu, kod toga nam očituju svoje hotnje i svoja čuvstva. U našoj drami ne gledamo mi neposredno, kako se događaji zbivaju u realnom svijetu, već ih motrimo, kako se odrazuju kao u ogledalu u svijesti žene, koja sanja. Zato nam tu lica nisu sasvim jasno određena u istim oblicima, već primaju većinom razne oblike, preobrazuju se i premeću. Isto lice je sad ovaj, a zatim drugi čovjek. Prema tomu im je značaj teže odrediti. Zatim je ovdje druga poteškoća to, što sva lica ne predočuju realne ljude, već su samo simboli, alegorije apstraktnih pojmova — principa. Ovdje kao da je pisac konkretizirao dijelove čovječjega značaja, pak ih doveo na pozornicu, da se među sobom bore. Značaj je naime dosljedno upravljanje volje u radu prema određenim načelima. Pjesnik je uzeo volju i načela, pak ih stavio u međusobnu borbu. U našoj drami dolaze tri glavna lica: On, Ona i Brat. Ona donekle zastupa volju ljudsku. On reprezentira dobra načela, a Brat zla. Ona je zastupnica cijeloga čovječanstva, koje teži da se održi u pojedincu i rodu, u zajednici. On je reprezentant altruizma, nastojanja u čovjeku, da se čovječanstvo pridigne, usavrši. Brat predočuje više egoizam, težnju za održanjem pojedinca, koja često škodi zajednici. Razlika je među ovim licima ta, što je Ona ne samo reprezentantica volje ljudske, već je njezina svijest i pozornica, na kojoj se radnja cijela događa, dok su On i Brat obični izvanji simboli. Ona reprezentira cijelu svijest ljudsku i jedan dio njezin — volju, a On i Brat samo jedan mali dio svijesti načela: dobru i zlu savjest. Po

tom značaj N j e z i n nije usporeden značaju one druge dvojice.

O n a je bolesna žena, u snu vidovita. Strahuje od muža odsutnog na ratištu, čezne za nazočnim bratom njegovim. Kod onoga vidi smrt, kod ovoga život. Medu njima je kao razdvojena. Tvrdo vjeruje u H r i s t a i njemu se moli za dijete mira, a godi njoj časoviti užitak s B r a t o m. Hrista ljubi, a ljubaka s davlom. Treba da bude požrtvovna za muža, a godi Njoj da ostane uz Brata. U njoj se bore dva života, budući duševni život i sadašnji tjelesni. Najzad prevlada duševni život. Bolesno tijelo umre, bolesna se duša izliječi tom smrću.

U prenesenom smislu: Ta je žena, ljudstvo, ljudska zajednica, koja strada od rata. Članovi te zajednice padaju po ratištima, borave bolesni i kao invalidi po bolnicama, željni zdravlja i mira. Čovječanstvo čezne za mirom, da mu odlane od nevolje. Mir će doći, kad budu ljudima više vrijedne duševne vrline nego tjelesni užitak, kad im bude opća korist preča od sebičnog dobitka. Ljudstvo radi sad po načelima dobrim, sad po zlima. Pravi napredak će postići, kad odlučno prione uz dobra načela.

O n je muž, koji leži u bolnici, više mrtav nego živ. Njoj se ustrajno javlja u snu. Njegovo astralno tijelo, kako pjesnik uzima, zbilja dolazi k njoj u njezinom transu. On hoće da Ona pođe s njim. Brine se glavno za njenu dušu. Obećaje, da će ju bolesnu izliječiti. On je Hrist, koji svojom čudotvornom dobrotom predobiva ljude za sebe. On je liječnik duša, pravi život, put i istina. On je Bog, prasunce, koje sve stvara, od kojega sve dolazi i kojemu se opet sve vraća. On je vječan i pravedan. Ako pođe s njim u tjelesnu smrt, ispunit će joj se najvruća želja, dobit će u budućem životu dijete mira, živjet će dalje u potomstvu.

O n je personificirana tajinstvena sila u čovjeku, koja ga nagoni, da se razvija i usavršuje. To je nagon za održanjem i napretkom. To je poglavito altruizam, koji se osobito brine za održanje roda čovječjega. Po tom se nagonu ljudi skrbe za opće dobro, požrtvovni su. Ta je sila ljude potaknula, da si u Bogu stvore ideal, po kojemu će živjeti. Ta je sila po Hristu nukala, da rade dobro. Ta sila stvara i usavršuje svijet. Ona smrt opet pretvara u život, stare naraštaje zamjenjuje novima, sve to savršenijima. Ova će sila u današnje doba dati i mir čovječanstvu. O n je princip dobra kreposti. On sam je skup dobrih načela, prema kojima treba da ljudstvo radi za svoj napredak.

B r a t nastoji ženu svoga brata predobiti za sebe, dok ovaj umire u bolnici. Glavno mu je kod nje tijelo. Za dušu ne mari. Uvijek je mami na tjelesno uživanje. Njemu je užitak pravi i istinski život, sve je drugo laž i prevara. Strasno ju grli. Hoće da bude potpuno njegova ili nikako. Ali on napasnik i zavodnik jest i đavo, protivnik Bogu. On sve truje i rastvara.

B r a t je princip posebne sile u čovjeka, koja se donekle kosi s nagonom samoodržanja roda. To je gordi egoizam, koji momentano unapređuje pojedinca, ako općenitost i štetuje. To je personifikacija strasti grijeha, koja smeta kreposti. Strast, ta velika težnja za uživanjem, glavna je zapreka napretku čovječanstva. To je sila koja čovjeka nuka, da sebi prisvaja zla načela i da ih se drži. Ta sila nagoni često čovječju volju, da porad momentane ugode izabere i prihvati svoju nesreću. Đavo obilazi kao lav, što riče, osobito oko žene. Samo jaka volja može odoljeti napastima, može odoljeti zlu i ustrajati u dobru.

Sporedna su lica: M a t i, P r v i i D r u g i i n v a l i d, D u h o v n i k, B o l e s n i c i, B o l n i č a r k e i D u h o v i.

6. Koliko kod drame stoji do značaja lica, koja radnju izvode, toliko stoji do r a z v i t k a r a d n j e, do uzročne sveze medu pojedinim momentima radnje. Zato nam se ovdje valja i na to ponešto osvrnuti. Kod dramske radnje gledamo poglavito na to, da li djelovanje polazi od volje čovječje ili ne polazi. Volja na djelovanje pristane ili mu se protivi i to nakon više ili manje svijesnoga razmišljanja. Kod razmišljanja ocjenjuje čovjek vrijednost razloga, koji ga nukaju, da radnju prihvati ili ne prihvati. Ti se razlozi zovu m o t i v i. Prema vrijednosti tih motiva, koju imaju za pojedinca ili za rod ljudski, odlučuje čovjek, da li će nešto raditi ili ne će. Ali čovjek može više puta poradi neznanja i neznatnijemu motivu podati veću vrijednost, pak odabere ono, što ne valja. U tom baš stoji sloboda volje. No ima slučajeva, kada nejasni motivi iz tamne (potencijalne) svijesti djeluju na odluku volje. Čovjek nešto odredi, a ne bi znao kazati, zašto. Samo za ono, što čovjek svijesno čini, potpuno je odgovoran. Što čini pod neodoljivom silom, to mu se ne može toliko upisati u zaslugu ili krivnju.

Ovdje ćemo ogledati, kako je motivirana radnja poglavito glavnih lica u drami, jer radnja sporednih lica tu radnju tek popunja.

U našoj drami djeluju princip dobra O n i princip zla B r a t. »On« ide glavno za tim, da čovječji napredak poveća, a »Brat« da ga zau-

stavi. Ti ih motivi vode. To su razlozi njihovu djelovanju. Ali On i Brat su više reprezentanti tajnih prirodnih sila — Providnosti Božje — nego prava čovječja lica. Zato kod njih ne ćemo toliko gledati na slobodnu volju. Više radi slobodna volja kod N j e. On i Brat na Nju motivima djeluju, da je predobiju za sebe. Poradi toga, što Ona tim motivima daje neku vrijednost, nastaju u njezinoj unutrašnjosti borbe, sukobi i razdori.

Glavni motiv u sve tri slike je d i j e t e. U I slici traži se od Nje, da radi toga, što s mužem nije htjela imati djeteta, mora umrijeti. U II. slici hoće s drugima izmoliti, da dobije dijete mira, a u III. slici obeća Njoj muž-Hrist-Bog, da će Njezinu dušu presaditi u dijete mira. M a t e r i n s t v o je u ovoj drami ženi određeno kao glavna zadaća. Bez materinstva nema ljudstva, ali matere treba da budu požrtvovne, čestite žene, da živu životom nebeskim već ovdje.

Radnja se polagano pomiče naprijed. S jedne i s druge strane se na Nju navaljuje. Od ovuda se napada mirno i dostojanstveno uz valjane razloge, od onuda labavim i varavim razlozima. Od ovuda se traži najveća žrtva, od onuda se nuda užitak. U I. slici prianja Ona još više uz Brata, u II. slici se već počinje naginjati k dobru, ali se zla još ne odriče, tek u III. slici se nakon velikoga skanjivanja sasvim rastaje s đavlom i prelazi na stranu Božju. Time se postizava potpuni i skladni izmir. Junakinja tjelesno nastrada, ali duševno pobijedi. Čovječanstvo skreće odlučno putem sigurnoga napretka i usavršivanja. Junakinju više vode tajinstvene sile, nego slobodna volja. Pa tako je i u svijetu. Čovjek je dio prirode, kojoj se pokoravati mora — vrlo malo autonomije ima.

7. Još ću napomenuti neke p r e d n o s t i i n e d o s t a t k e i druge neke općenite p r i m j e d b e o gradnji ili sastavu ove drame.

Osobito je uvijek zgodno motiviran svaki dolazak lica na pozornicu i odlazak s nje, a to baš nije bilo lako izvesti, napose kod pojavljivanja Bratova na pozornicu.

Vrijeme radnje je sadašnjost u trećoj noći, otkako ranjenik umire u bolnici. Prva slika se javlja između 10 i 12 sati, druga među 12 i 3, a treća među 3 i 6 sati ujutru. Mjesto je u I. i III. slici ljetnikovac kraj stanice, a u II. slici bolnica kraj crkve. S obzirom na vrijeme, mjesto i radnju (u kojoj je jedna junakinja) ova je drama posvema j e d i n s t v e n a.

Cijela je pozornica tako udešena, da u nama pobuđuje sliku z b i l j e i j a v e: Sviranje glazbe, juškanje vojništva, trublja automobila, zviždук željeznice, sablasno pjevanje Duhova, zvukovi »cella«; svijetlo mjesečine, rasvjetljenje crkve, brujanje orgulja; odbijanje satova, zvonjava zvonova, cvrkut ptica. Kod toga lako zaboravimo, da je čitava radnja san.

Objavljenje je pisano u stihovima, većinom u jamskom jedanaestercu rjeđe deseteru bez sroka. Dialog je živahan. Govor lica se brzo izmjenjuje. Jedno lice ne govori dugo. Lica govore i pojedine stihove i pol stiha, dapače se na dva mjesta stih i tri puta prekida. Pored riječi je posve prirodan. Govor teče tako naravno, da slušalac ni pravo ne razabire, da je to vezani govor.

Mogli bismo reći, da ova drama odgovara i strožim zahtjevima poetike. Kako onda to, da ipak nije na pozornici imala velikoga uspjeha? Tomu je valjda krivo to, što se u njoj obrađuje predmet apstraktan, mističan i taman, koji traži, da se čovjek zadube u psihični život, a to nije lako. Gdješto pisac preopćenito izriče svoje misli, gdje se treba pravomu smislu tek domišljati (Na primjer str. 141: Al sve je isto... jedno — vječito: Užitak sunca, zemlje, svemira! To je istina od svih najveća). Dalje općinstvu nije simpatična motivacija čudom, koje današnji svijet zbog vjerskoga indiferentizma uopće slabo ili nikako ne vjeruje. Tu bi nesimpatičnost pisac ublažio, kad bi natuknuo, da se ovdje čudo događa na astralnim tjelesima.

Zatim nije jasno obrađena ni osnovna ideja piščeva. Pisac naime veli na kraju svoga životopisa: »U njem (Objavljenju) je proširena osnovna ideja Daha«. A za Dah kaže, da je nastao pod utjecajem Ibsenovim i da mu je osnovna ideja: »Treba već na zemlji, da se počne živjeti onim životom, kojim živu duše poslije smrti«. Ali ako pomislim na to, da ništa pozitivno i u svu jasnost ne znamo »kako živu duše poslije smrti«, onda zbilja moram priznati, da mi je nejasna piščeva osnovna ideja. Možda ona znači, da moramo živjeti po čistoj Hristovoj nauci, kako je evanđelje uči. Na primjer muž i žena moraju živjeti jedan s drugim više kao brat i sestra nego kao ljubavnici. Porod djece mora im biti na pameti, a ne udovoljenje strasti. Zatim čovjek se mora u svojim mislima i htijenju s Bogom osjećati jedno. Da ljudi za svoje dobro živu po nauci Hristovoj, o tom nema sumnje, ali tu misao u tom obliku današnji ljudi, koji misle više po receptu materijalistâ ne vole slušati. Možda bi se ista ideja simpatičnije ljudima dala obraditi tako, da se objasni, kako je Bog — gotovo u svakoj vjeri — uzor, za ljudsko življenje. Baš zato, da ljudi imaju neki ideal, prema kojemu svoj život udešavaju, potreban im je osoban Bog. Pa ako i ne bismo vjerovali, ipak bi nam taj naš uzor —

budućega naprednoga, savršenijega čovjeka — bio vrlo koristan u životu, jer bi nam kazao put, kojim nam valja stupati k što većemu savršenstvu.

Napokon je za gledaoce velika poteškoća, što nikako pravo ne znaju, da li su nekoji prizori san ili java. Često doduše u dialogu Ona ističe, da joj se čini, da sanja, ali zato opet drugdje kaže, da ne razlikuje jave od sna. To je pisac valjda zato tako udesio, da na općinstvo učini dojam, kao da je astralno tijelo Njegovo zbilja došlo k ženi u transu. Trebalo bi svakako već na početku nesumnjivo naznačiti, da je čitavo prikazivanje sanjanje, snovidenje, kako se to na svršetku vidi, kad je Ona iz druge sobe mrtva pala, a Mati i Brat su došli preko terase u crno odjeveni kao da ih uopće prije tu nije bilo, već sad da dolaze sa zadušnice. Ova dva lica mogla bi prije snovidenja pokazati se negdje u predsoblju (možda u onoj sobi, gdje Ona, kako se misli, leži u naslonjaču), te bi u razgovoru konstatirali, da Ona bolesna u snu ima prikaze (da astralna tjelesa dolaze k Njoj), da po cijelu noć leži u naslonjaču i snatri. Tek sad bi se otvorila glavna soba, u koju Ona prema svomu sanjanju dolazi. Onda bi gledaocima kroz sve tri slike uvijek lebdilo pred očima, da je cijeli događaj zbilja samo snovidenje.

Moglo bi se još u pojedinim činima koješta preudesiti, da sadržaj bude jasniji, da ne bude trebalo tako napete pažnje kao sada. U II. i III. slici moglo bi se gdješta pokratiti. U kazalištu vole ljudi lako se zabavljati, a dosadno im je dugo duševno umaranje.

Sad bi se od mene očekivalo, da ovu dramu isporedim sa sličnim dramama drugih pisaca i naroda, pa da odredim, koliko je naš pjesnik ovdje bio originalan, a koliko se je za drugima povodio. Ai za tu svrhu nisam u ratno vrijeme mogao doći do nužnih knjiga. Samo ću nešto navesti. Pjesnik je ideju, kako duh dolazi k ženi sigurno već rano čitao obrađenu u L e o n o r i (baladi od Bürgera, prevedenoj od P. Preradovića), gdje dragi dolazi po dragu, koja za njim čezne i nariče, i na svojem konju odvodi je k sebi u grob. Otuda je uzeto ono, što na početku Duhovi pjevaju: Mjesečina sja — Mrtvi konj jâ — Je li te, dušo, strâ?!

Kad sam bio već gotov s ovom radnjom dobio sam knjigu: Paul Claudel, Verkündigung. Ein geistliches Stück in vier Ereignissen und einem Vorspiel. Nach der französischen Dichtung deutsch von Jakob Hegner. Reklo mi se naime, da se je za tim djelom povodio naš pisac. Ali sadržaj u ovoj drami čisto je drugačiji od sadržaja naše drame. U njoj objavljuju anđeoski glasovi u Božićnoj noći porod Isusov. Isus donosi mir ljudima, koji su trpjeli mnogo od rata na krstaškim vojnama i u međusobnoj borbi triju papa. Osim oca, koji je sudjelovao u krstaškoj vojni, glavna lica u ovoj drami jesu dvije sestre, koje obje ljube jednoga muškarca. Starija pobožna i požrtvovna, obolivši od gube prepustila je svoje pravo mlađoj, svojeglavoj i sebičnoj sestri, koja se uda za njezinog od oca određenog zaručnika. Kad je ova dobila dijete, umre joj, a ona ga odnese sestri gubavici, koja je živila u samoći, i kod nje dijete čudom oživi. Kao više sporedno lice dolazi u toj drami i graditelj crkava, umjetnik, štovatelj starije sestre, koja je od njega dobila gubu. Spominju se mnoge crkve. Čuju se razna zvona. Citira se sv. pismo, dapače Božićno evanđelje se čita. Predmet je uopće obrađen na religioznoj podlozi. Otuda je naš pjesnik mogao dobiti samo razne pobude, ali o onom, što se zove imitacija, tu ne može biti ni govora.

U knjizi: »Gibt es ein Fortleben nach dem Tode? von Max Kröning« dolaze mnoge upute o somnambulizmu i magnetizmu, o astralnim tjelesima, o duhovima. Čitajući ovo mogao je naš pisac dotjerati u svojoj mašti forme, u koje je zaodjenuo svoje ideje.

Sad bi bilo dobro, da se naša drama isporedi s nekojim drugim dramama, u kojima se prikazuju sanje na pozornici, zatim bi valjalo da se ova drama ogleda prema znamenitim dramama, u kojima Isus i đavao dolaze na pozornicu; onda bi trebalo viditi, kako ova drama stoji prema sličnim djelima u ratnoj literaturi drugih naroda; napokon vrijedno bi bilo ispitati, kako se slaže ideja piščeva u ovoj drami s idejama u drugim njegovim djelima. Ali u tom smjeru ne mogu se dalje upuštati, jer nemam pri ruci potrebnih djela.

U opće bi se moglo samo to reći, da je pisac, što se tiče literarnoga smjera nastojao u ovoj drami provesti francuski pozitivizam (realistično opisivanje), ruski humanitet (etički altruizam, koji ide za oslobođenjem bijednih) i skandinavski individualizam (slobodno razvijanje i usavršivanje pojedinaca, tim i rada).

Prof. Pavao Jemeršić.

Pavle Popović:

JUGOSLAVENSKA KNJIŽEVNOST.

G. Pavle Popović. Profesor na beogradskom sveučilištu i, razume se, pisac ove knjige. Nemajući sreće, ili znanja, da na londonskom universitetu predaje jugoslavenskim studentima historiju naše književnosti, napisao je ovu knjigu

koja, kada ne bi bila, kao što se i nadasmo, dokumenat jedne nesolidne kulture i neispravnog shvaćanja umetnosti, mogla bi da bude objektom našeg smeha i ruganja. U zemlji, bezuvetno pismenoj, napisana je nepismena knjiga za narod, srećom, ultraanalfabetski rešavajući nas tako pogibli da će biti čitana i zarazna. Za sutrašnjega kulturnog historika, ipak, dragocena knjiga, kao novi dokaz kako ni trideset Europa ne može od brusa napraviti ubrus.

Priznavši i sam u predgovoru da je nevešt novoj hrvatskoj i slovenačkoj književnosti, gospodin je Pavle Popović besmrtno blamirao sebe i one koji njega slede. Pišući za neupućene, sam neupućen, on je ponajbolje klasifikovao svu vrednost vaskolike ovakove pisanije. Učenik kao globus stare (jer je i glupost tako stara), no neumetničke škole, on deli umetnine na one »samo s lepom formom«, odnosno »samo s lepom idejom«, i na one u kojima nalazimo obadvoje, secirajući tako jedan organizam, kao parče mesa, i deleći od naravi nedelivo. Kao čovek, sam daleko od stvaranja i psihološke introspekcije, on govori još i danas o »biranju i obradivanju sižeja«, zaboravljajući da »sižeji« nisu karpuze na trgu, a umetnički rad da ne sliči pisanju ovakovih literarnih historija. Bez sposobnosti da prikaže ličnost jednog umetnika ili srce jedne epohe, on nabraja nove listove i karakterizuje Trnskoga kao »dugogodišnjeg Nestora hrvatskog pesništva«. Za Kovačevićevu Registraturu znade da »vredi kao vanredna realistika«. »Andrija Palmović nije plodan, ali su mu pesme jako cenjene.« »Ferdo Rožić je interesantan.« »Vrlo je dobar pesnik Josip Bersa.« »Stjepan Bosanac je dobar i pažljiv kritičar«, dok je Fran Mažuranić pripovedač i — romansijer. Đalski je »još i danas vođa i uzor mladima«, no Leskovar je slab i neoriginalan pisac. Za ilirskog preporoda bejaše mnogo pesnika. Među ostalim natezahu metriku na prste blagopokojni Babukić i Rakovac. Oni bejahu, nema sumnje, istinski umetnici, to više što g. Pavle Popović i ne spominje Antuna Němčića, po mojemu »nekompetentnom« mišljenju uz Vraza najboljeg ilirskog lirika, a usto pisca komedije koja će ga pre sačuvati našoj drami no g. Popović starinu Maretića — literarnoj historiji (Kamo i Vas ne strpaše, dragi domine Gramatiče!). On imade dakle »strogo merilo«. Zato i ne spominje Lava Vukelića, nego Kazalija; ne Isidora Poljaka i Milana Pavelića, nego Dragutina Dujmušića; ne romane Velimira Deželića, već Rikarda Jorgovanića. On poznaje »Osloboditelje«, ne »Golgotu« Tucićevu; Tomićeve pripovesti, ali ne humoreske i roman »Za kralja — za dom!« Šta više, on pripisuje Tomićev »Novi red« starome Janku Jurkoviću, ne sećajući se, u neznanju svome, da potonji napisa raspravu o komusu i još nekoliko naučnih stvari, jedinstvenih kod nas. Da imade kod nas više loših knjiga no dosadnih vrabaca, dokazom je ovo pometnuto čedo g. Popovića. No, čini se, da imade kod nas i nekoliko dobrih stvari, kao drame Franje Markovića, kojih, sva je prilika, ne prožvaka Vaš želudac, gospodine profesore, vičan raznim Jovanima Subotićima. Lepršavi učenik francuske gospođe Površnosti zaboravi da, uz ono nekoliko naučnih knjiga, Franje Markovića »Estetika« jest događaj u našoj književnosti, vredan da bude proučen i ocenjen.

Dakle: g. Pavle Popović. Profesor na beogradskom sveučilištu. On ne zna ni za egzistenciju književnosti bosanskih muslimana; ne zna ni za Križanića. Ali, da pređemo na Srbe (tu je imao pri ruci Skerlića, pa je onda, naravno, lako pisati — barem statistički točno), začudiće nas Branislav Nušić svojom »Pučinom« — društvenom komedijom. Začudiće nas i Lazarević, »najbolji naš (t. j. jugoslavenski) pripovedač« koji će se, najedamput, utopiti u slavi Ivana Cankara. Jer Slovenci »imaju malo, ali što imaju, to je dobro«. G. Popović meri dakle literaturu po kilogramima. Slovenci nemaju mnogo manje od Hrvata i Srba, jer što ovi imaju previše, to nije ništa. Književnost ne spasavaju mediokriteti. Hrvatske poezije pri kraju 19. veka ne čine Harambašići nego Kranjčevići. Ako gospodin Popović nije znao da oceni Kranjčevića, ni mogao da zaroni u dubine njegove poezije, tim se stanje nije promenilo. Jer mediokriteti ne mogu srušiti umetnika.

Ako Vam kažem da g. Popović broji u literaturu samo umetnost reči i sve što o njoj radi; gramatiku, dakle čistu znanost, i historiju, ali ne studije o kulturnom stanju sadašnjosti koje spadaju u područje estetike (premda Croce toga ne spominje), nemojte se čuditi.

Čovek koji nije znao iznesti značenje Matoša, tvorca hrvatskog artizma; koji ne istaknu g. Marjanovića, kao unapređivača hrvatske književne učmalosti takav bi me čovek mogao začuditi samo, kad bi napisao nešto temeljita i dobra. Ali, kako stvari stoje, ova je pogibao više nego problematična, i ja bacam u ormar ovu, lepo opremljenu, knjigu, želeći joj da slatko spava sve do sudnjeg dana.

I. Jakovljević.

PRIGODOM NOVOG IZDANJA GUNDULIĆEVIH DJELA.

(Svršetak).

Teorije o »Osmanu«.

Povodom tih raznih bilježaka i nagađanja u rukopisima stao je Pavić da dublje proučava »Osmana«, te je iznio smjelu teoriju, koja je iza-

zvala buru kod naših književnika. Proučavajući kompoziciju »Osmana« kaže Pavić, da je došao do uvjerenja, da je današnji »Osman« potpuno nejedinstven i nedovršen. On misli, da je Gundulić spjevao najprije dvije odjelite pjesme: jednu o junaštvu poljskoga kraljevića Vladislava u turskom ratu, a drugu o umorstvu mladoga sultana Osmana. Poslije je nastojao da ove dvije pjesme slije u jednu cjelinu — romantičnu epopeju, kakvu nam predstavlja naš današnji »Osman«; ali ga je u tom smrt zapriječila, pa je djelo ostalo nedovršeno. Tako Pavić u programu požeške gimnazije god. 1871.

Opširno Pavić o tom raspravlja u raspravi »O kompoziciji Gundulićev Osman«. Rad knj. 32.

Sad je ustalo gotovo sve proti Pavića teoriji. Pavić priznaje doduše u predgovoru k prvom akademijskom izdanju Gundulićevih djela 1877., da je pogriješio, što je u Radu 32. s pitanjem očite kontaminacije spleo još pitanje o eventualnom drugom kojem pjesniku, a ne o Gunduliću. Nadalje on priznaje, da ga je zavela ona kriva supozicija u Radu 32., pa je i kontaminaciju odveć oštro omalovažio. Ali Pavić tvrdi uporno i u najnovijoj svojoj raspravi: »Postanje Gundulićeva Osmana Zgb 1913.« ovo: »Gundulićev »Osman« nedovršena je romantična epopeja, a građena je od pjesnikovih dvaju starijih istoričnih epa, od Vladislava, spjevana 1621. i od Smrti Osmanove, spjevane godine 1622.«

Protivnici Pavićeve teorije ređaju se jedan za drugim. Šenoa se obara na njega u »Vijencu« 1875., a sa svom se odlučnošću digao protiv njegove teorije Luka Zore, Rad knj. 39. Jagić u svome Arhivu II. st. 754. honorira valjanost Zorine rasprave, a potpunu ništetnost Pavićeve teorije s ovim riječima: »eine gelungene Widerlegung des Einfalls des H. Prof. Pavić in dem Epos von Fälschungen und Interpolationen zu reden« (Kod Pavića: Postanje G. Osmana st. 6.). Ali prava bura počela je duvati proti Paviću s velikom Markovićevom raspravom: »Estetička ocjena Gundullićeva Osmana«, Rad knj. 46, 47, 50, 52. U toj ocjeni brani opet Marković potpunu jedinstvenost »Osmana« u zamisli i kompoziciji, u cjelini i pojedinosti.

Na strani protivnika Pavićeve teorije nalazio se i prof. Körbler, koji je priredio ovo novo kritično izdanje Gundulićevih djela. Poznato je, da mi nemamo originalnoga rukopisa Gundulićeva, nego je najstariji rukopis »Osmana« Ohmućevićev. Körbler u Radu 205. govoreći o tome rukopisu tvrdio je, da ni taj nije originalni Ohmućevićev rukopis, nego je to prijepis Ohmućevića prijepisa, a nastao je istom poslije potresa 1667. Nadalje mislio je Körbler, da je originalni Ohmućevićev rukopis imao svih 20 pjevanja, pa su se dva izgubila s vremenom. Istina, on ovo svoje nagađanje zove »smionim«, pa kaže: »sve kad bi se i utvrdilo najjačim dokazima, opet se pitanje o postanju Osmana ne bi konačno riješilo; jer pristalice radikalnije kritike upirale bi u svu silu protivurječja, hronoloških i drukčijih pogrešaka, što se nalaze u pjesmi«. Sve kad bi se i našla ona dva pjevanja — kaže Körbler — ne bi se uklonile za protivnika; ali bi izgubile svoju snagu, kad bi se uzelo na um, da je Gundulić u prvom redu samo pjesnik, koji se sasvim prepušto vodstvu svoje žive fantazije, samo da bi što življe ocrtao trulost i propadanje osmanlijskoga gospodstva, a snagu i konačnu pobjedu kršćanstva (Rad 205. st. 215.).

Naravno da će na takvim pretpostavkama Körbler drukčije riješiti sudbinu Koreckoga i Krunoslave, Sokolice i Sunčanice, nego što o tome misli Pavić, nego što su je riješili Sorkočević i Mažuranić. O tim licima govori pjesnik mnogo u prvom dijelu epa, t. j. u prvih 13 pjevanja, dok ih u drugom dijelu uopće ne spominje. Baš sudbina tih lica najviše smeta jedinstvenosti epa i njegovom konačnom dovršenju. Te epizode i daju Paviću najviše razloga, da je razvio svoju teoriju na štetu »Osmana«. Da je Korecki i prema Gundulićevoj zamisli imao poginuti u tamnici, »ne mogu sumnjati ni časa — kaže Körbler — dok znadem, da se u »Osmanu« povjesničke vijesti kite doduše različnim izmišljenim zgodama, ali nigdje ne izopačuju: i u tome bijaše mu učiteljem veliki Tasso.« (st. 197.). Druga su lica: Krunoslava, Sunčanica i Sokolica i još neka plod Gundulićeve fantazije, pa takoj dopuni »Osmana«, po kojoj bi se mladi sultan oženio upravo tim trima ženama — koje dolaze u prvom dijelu epa — ne bi nimalo smetala pojava, da se nijedna od njih (žena) ne spominje u drugom dijelu »Osmana«, kaže Körbler, »jer u toj pjesmi kao i u Tassovu Gerusalemme liberata mnoga lica nenadno iščezavaju ispred naših očiju, pošto su izvršila zadatak, što im ga je pjesnik namijenio. Može dakle biti, da se pjesnik ni riječju više ne obazre na one tri djevojke, pošto postadoše Osmanovim ženama i time pospješiše pogibiju mladoga sultana, koji kako već natpis pjesme odaje, bješe i ostade glavno lice čitave pjesme.« (st. 198.).

No u ovome kritičnom izdanju Gundulića Körbler napušta to svoje mišljenje o »Osmanu«. Na XXIII. strani kaže on: »ali priznajem, da tada nijesam još dovoljno poznavao ni »Osmana« ni rukopisne predaje njegove, pa sam tek malo što ispravna rekao o njemu (t. j. o Ohmućevićevu ru-

kopisu). Na strani XXVIII. nastavlja on i govori za taj Ohmućevićev rukopis: »svakako je originalan njegov prijepis »Osmana«, a ne može biti tek prijepis njegova prijepisa, kako sam krivo tvrdio s onim nagađanjem.«

Time dakle priznaje bilješku u Ohmućevića rukopisu o nestatku onih dvaju pjevanja »Osmana«. Ali ne samo to, nego on kaže na 20. strani školskog izdanja »Osmana« da 13. pj. današnjega epa nema nikako pravog mjesta u »Osmanu«: »ono nije ni u kakvoj vezi s dvanaest pjevanja prije toga, a ni daljih pet pjevanja nigdje ne nadovezuje na nj neposredno.« Na st. 22. tog školskog predgovora iznosi prof. Körbler svoje misu o tome jazu između 12. i 16. pjevanja. On tu prihvaća Rešetarevo mišljenje, koji kaže: »da je pjesnik valjda najprije zamislio i izradio povjesni dio pjesme, a tek docnije prvu osnovu raširio i u stariju pjesmu stao umetati romantičke zgode.« Na to je mišljenje došao i Jagić, koji je Pavića teoriju nazvao »kopflos«! Körbler prigovara tome mišljenju kao i radikalnijemu Pavićevu samo u toliko, što misli, da starija Gundulićeva pjesma o pogubi Osmanovoj nije morala imati samo pjevanje 1., 16.—20. nego je mogla imati ih i više; a i za tu pjesmu kaže on — ako je kad i postojala za se — da nije strogo povjesnička, jer i u njoj ima pjesničke fantazije. Evo njegovih riječi: »Gundulić dakle, ako je možda i obradio isprva u osobitoj pjesmi samo pogubu Osmanovu, već i u toj starijoj pjesmi nije bilo ni na kraj pameti, da stvori pjesmu, koja bi bila samo povijest u stihovima.«

Körbler misli, da je Gundulić naumio da posveti svoju pjesmu o pogibiji Osmanovoj poljskom kralju Sigismundu, jer se nadao, da će nastaviti rat na Turke i protjerati ih iz Europe. Ali kad je on umro i prijestolje zasjeo junak od Hoćima Vladislav, »uze pjesnik u ruke stariju onu svoju pjesmu i poče je preradivati tako, da bude u njoj jače istaknuto poljsko junaštvo u bojevima kod Hoćima, pa je zato, po Tassovu principu, izmislio dvije junakinje Krunoslavu i Sokolicu... pa potanko obradio različne pojedinačne zgode, koje su većim dijelom bar u kakvoj vezi s bojevima kod Hoćima« (st. 23.). Pjesnik je — kaže Körbler — preradio prvih dvanaest pjevanja, u tom ga je smrt zatekla, pa je djelo ostalo nedovršeno i nejedinstveno!

Nakon žestokoga kreševa eto se Jagić a s njime Rešetar i Körbler približuju Paviću, jer to njihovo mišljenje na koncu nije ništa drugo, nego ublažena Pavićeva teorija o »Osmanu«!

*

* *

U ovoj polemici između Pavića i protivnika njegove teorije bilo je osim stvarnih razloga također političkih i ličnih momenata, pa se je pregonilo s obje strane. No uza sve to Pavićevi su navodi neodrživi i makar da su mu se protivnici najposlije znatno približili. Jer ako i jest glavni sadržaj epa smrt Osmanova, to je samo kostur pjesme, historijski vjeran, ali zato suhoparan i mršav. Treba mu dakle dati života i zanimljivosti, a to mu mogu dati samo romantične epizode u pjevanjima 2.—13. Osman je dakle uglavnom ipak jedinstveno djelo.

Oton Knezović.

»SPIRITUS PROCELLARUM«.

S ovom sveskom završava II. dio tog romana. Još ima III. dio. No da se ne nastavlja u slijedećem godištu, Odbor »Kola hrv. književnika« zaključio je, da će se čitav roman, što prije bude moguće, izdati u posebnoj knjizi.

Na oproštaju.

Jedva je naša draga „Hrvatska Prosvjeta" započela da živi, morala je svoj život nastaviti u vrlo teškim vremenima. Za cijelo ratno vrijeme, i ovu godinu poslije rata, dakle pet godina, nastojao sam, da „Hrvatska Prosvjeta" pred svom našom javnosti dolično zastupa naše kršćansko stanovište na polju umjetnosti. Koliko sam uspio, sudit će budućnost. Dijeleći se sada od uredništva radi zvaničnih dužnosti, toplo zahvaljujem svim starijim i mlađim književnicima, te umjetnicima, koji su me pomagali u mom radu, pa im ujedno preporučuejm, da radi same stvari i novom uredništvu budu na ruku, kako su to meni bili.

Napose zahvaljujem preuzv. gosp. nadbiskupu dru. A. Baueru, koji je s velikim interesom i ljubavlju pratio naš rad te znatnim potporama veledušno omogućio, da je „Hrvatska Prosvjeta" mogla što dostojnije zapremiti mjesto u hrvatskoj lijepoj književnosti. ***Ferdo Rožić.***

UREĐUJE FERDO ROŽIĆ. — IZDAJE „KOLO HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA". — TISAK NADBISKUPSKE TISKARE U ZAGREBU

SADRŽAJ

KRITIČKI I ZNANSTVENI O

SLIKE:
